

Milovan Djilas

Samtal med Stalin

Publicerad på svenska 1962 (Natur och Kultur)

Översättning (från engelska): Claes Gripenberg

Innehåll

Förord	1
I. Entusiasm.....	1
II. Tvivel.....	36
III. Besvikelse.....	53
Sammanfattning	80
Biografiska data.....	83
Lästips	83

Introduktion

Detta är en riktig klassiker. Djilas ingick i det jugoslaviska kommunistpartiets högsta ledning och i den rollen besökte han Sovjetunionen och konfererade med Stalin (de första besöken skedde under befrielsekriget och det sista omedelbart före brytningen mellan Jugoslavien och Sovjetunionen 1948). I *Samtal med Stalin*, som Djilas fullbordade 1961 (efter det att han hamnat i konflikt med den jugoslaviska partiledningen, med Tito i spetsen), redogör han för mötena med Stalin och andra sovjetledare och ger på så sätt en inblick i hur det gick till bakom kulisserna dessa viktiga år. Här får vi på så sätt en livfull bild av hur motsättningarna växte fram mellan Jugoslavien och Sovjet, liksom mellan Jugoslavien och Albanien m m – allt givetvis sett utifrån ett jugoslaviskt perspektiv.

Hur tillförlitliga är då Djilas hågkomster? Givetvis är de personligt färgade – han har ju inte haft tillgång till stenografiska protokoll, men de flesta bedömare, oavsett politisk grunduppfattning, anser att de i det stora hela nog är sanningsenliga. Från jugoslaviskt håll finns förutom även andra, mer ”officiella” redogörelser för mycket av det som Djilas behandlar, bl a genom Vladimir Dedijers bok *Tito Speaks*, och där ges i stort sett samma bild. Från sovjetiskt håll har man heller aldrig kunnat påvisa några direkta felaktigheter i Djilas bok eller givit någon alternativ redogörelse för de samtal och förhandlingar som Djilas beskriver (däremot har man givetvis gjort allmänna utfall mot Djilas).

En intressant detalj i sammanhanget är att Djilas bok uppenbarligen lästes i kretsen kring Mao, vilket framgår av att Djilas redogörelse för ett samtal där Stalin erkänner att han var emot de kinesiska kommunisternas maktövertagande åtminstone fram till slutet av 1947, kommenteras i positiva ordalag i ett Mao-tal. Detta dokumenteras i [Mao, KKP och frågan om Stalin](#) av Martin Fahlgren, sid. 6 och sid. 16-17 (med utdrag ur Maos ”Tal om filosofiska frågor” från augusti 1964).

20 september 2006 (uppdaterat 2020)

Martin Fahlgren

Förord

Det ligger i det mänskliga minnets natur att göra sig av med allt onödigt och endast bevara sådant som i skenet av den senare utvecklingen visar sig betydelsefullt. Men detta har också sina svaga sidor. När minnet blir ensidigt påverkat, händer det att man ofrivilligt anpassar gångna realiteter till stundens behov och framtida förhoppningar.

Fullt medveten om detta har jag försökt framställa fakta så exakt som möjligt. Om denna bok trots detta återspeglar mina åsikter av i dag, beror det varken på medveten lust att förvränga eller partiskhet hos en av huvudpersonerna i dramat, utan snarare på minnets beskaffenhet och min strävan att belysa gångna sammanträffanden och händelser på basis av mina nuvarande insikter.

Det mesta som skildras i denna bok känner den initierade läsaren redan till från tidigare publicerade memoarer och annan litteratur. Men eftersom en händelse blir lättare att förstå och mera verklig om den förklaras med större detaljrikedom och från olika synpunkter, har jag ansett att det kanske skulle vara nyttigt om även jag fick säga mitt ord i saken. Jag hävdar att människor och mänskliga relationer är viktigare än torra fakta, och därför har jag fäst större uppmärksamhet vid de förra. Och om boken innehåller någonting som kan kallas litterärt, bör detta mindre tillskrivas mitt sätt att uttrycka mig än min strävan att behandla ämnet på ett så fängslande, klart och sant sätt som möjligt.

Medan jag arbetade på min självbiografi kom jag 1955 eller 1956 på den tanken att avskilja mina sammanträffanden med Stalin till en särskild bok som kunde ges ut separat och tidigare än det övriga memoarverket. Men sedan hamnade jag i fängelse, och det var inte lämpligt för mig att under denna tid ge mig in på en författarverksamhet av detta slag, eftersom den, trots att den tilltänkta boken behandlade det förgångna, inte kunde undgå att råka i konflikt med de rådande politiska förhållandena.

Det var först när jag frigavs från fängelset i januari 1961 som jag återvände till min gamla tanke. Visserligen måste jag denna gång, i betraktande av de förändrade förhållandena och den utveckling som mina egna åsikter hade undergått, gripa mig an detta ämne på ett helt annat sätt. Bland annat ägnade jag nu de psykologiska, de mänskliga aspekterna i det historiska skeendet större uppmärksamhet. Dessutom är omdömena om Stalin alltså så motsägande och bilden av honom alltså så levande att jag också har ansett det nödvändigt att i slutet av boken framföra mina egna, på basis av personliga insikter och erfarenheter baserade slutsatser om denna i sanning gåtfulla personlighet.

Framför allt har jag drivits av ett inre tvång att inte lämna någonting osagt som kunde vara av betydelse för dem som skriver historia, och i synnerhet för dem som eftersträvar en friare existens för mänskligheten. I båda fallen borde såväl läsaren som jag vara belåtna om sanningen inte blir lidande, även om den är insvept i mina egna känslor och bedömningar. Vi måste nämligen förstå att sanningen om människosläktet och människornas inbördes relationer aldrig kan vara någonting annat än sanningen om enskilda personer, personer under en viss, bestämd epok.

Belgrad November 1961

I. Entusiasm

Den första utländska militärdelegation som anlände till den jugoslaviska folkarméns och partisanförbandens högkvarter var den brittiska. Den hoppade ner till oss i fallskärmar i maj 1943. Den sovjetryska delegationen anlände nio månader senare – i februari 1944.

Kort efter den sovjetryska delegationens ankomst väcktes frågan om att skicka en jugoslavisk militärdelegation till Moskva. Denna åtgärd var så mycket mera befogad som en delegation av detta slag redan hade avsänts till motsvarande brittiska högkvarter. Inom högsta ledningen, det vill säga bland medlemmarna av jugoslaviska kommunistpartiets centralkommitté, som på den tiden också fungerade som våra väpnade styrkors högkvarter, uppstod en intensiv önskan att skicka en delegation till Moskva. Jag tror att Tito muntligen förde saken på tal med chefen för den sovjetryska delegationen, general Kornejev, men hur som helst är det ett ofrånkomligt faktum att saken ordnades med ett telegram från sovjetregeringen. Avsändandet av en delegation till Moskva var i många avseenden av stor betydelse för jugoslaverna, och delegationen själv var av en helt annan karaktär och utrustad med helt andra uppgifter än den som vi hade skickat till det brittiska högkvarteret.

Det är ju allmänt bekant att det var Jugoslaviens kommunistiska parti som organiserade partisan- och upprorsrörelsen mot de tyska och italienska ockupationsstyrkorna och deras inhemska kollaboratörer. Samtidigt som detta parti löste sina nationella problem medelst en krigföring av hänsynslösaste slag, fortsatte det att betrakta sig som en medlem av den internationella kommunistiska rörelsen, som någonting oskiljaktigt från Sovjetunionen – ”socialismens hemland”. Under hela kriget lyckades partiets innersta och mest inflytelserika organ, politiska byrån, mera allmänt känd under det förkortade namnet politbyrån, hålla kontakt med Moskva per radio. Formellt sett hölls denna kontakt med den kommunistiska internationalen – Komintern – men detta innebar i praktiken att man samtidigt hade kontakt med sovjetregeringen.

De speciella förhållanden som hade skapats av kriget och den revolutionära rörelsens fortbestånd hade redan vid flera tillfällen lett till missförstånd med Moskva. Bland dessa skulle jag vilja nämna följande:

Moskva kunde aldrig riktigt fatta vad som egentligen hände i Jugoslavien, det vill säga att en inhemska revolution pågick samtidigt som kampen mot ockupationsstyrkorna rasade. Grunden för denna brist på förståelse var sovjetregeringens fruktan för att de västallierade, framför allt Storbritannien, skulle ta illa upp om man begagnade sig av de olyckliga förhållandena i de ockuperade länderna för att sprida revolutionen och kommunismens inflytande. Som så ofta är fallet med nya och oförutsedda företeelser, stod de jugoslaviska kommunisternas strävanden inte i samklang med sovjetregeringens och sovjetstatens fastställda synpunkter och oomtvistliga intressen.

Inte heller förstod Moskva de speciella förhållanden som kännetecknade krigföringen i Jugoslavien. Hur mycket jugoslavernas kamp än uppmuntrade inte bara militären – som kämpade för att bevara den ryska nationen från den nazityska invasionen – utan också de officiella kretsarna i Sovjetunionen, underskattades denna kamp inte desto mindre av dessa senare, kanske helt enkelt för att de jämförde krigföringen i Jugoslavien med sina egna partisaner och sin egen krigföring. Partisanerna i Sovjetunionen utgjorde endast en obetydlig hjälpstyrka till Röda armén som aldrig fick någon avgörande betydelse och aldrig växte till en reguljär armé. Utgående från sina egna erfarenheter kunde sovjetledarna inte fatta att de jugoslaviska partisanerna kunde organiseras till en armé och etablera en regering, och att de i sinom tid skulle slå in på en utvecklingslinje och förfäktat intressen som skilde sig från de sovjetiska – att de kort sagt skulle hävda sin rätt att leva ett eget liv.

I detta sammanhang framstår en tilldragelse för mig som synnerligen betecknande, kanske rent av utslagsgivande. Under den såkallade ”fjärde offensiven” i mars 1943 ägde underhandlingar rum mellan vårt överkommando och den tyska ledningen. Skälet för dessa underhandlingar var att diskutera utväxlingen av fångar, men huvudsaken för oss var i själva verket att få tyskarna att erkänna partisanerna som krigförande part för att sålunda göra slut på

dödandet av fångar och sårade på bägge sidor. Detta inträffade vid en tidpunkt då vårt överkommando, huvuddelen av den revolutionära armén och tusentals av våra sårade befann sig i dödlig fara och vi behövde varje andrum vi kunde få. Moskva måste informeras om allt detta, men vi var fullt medvetna om – Tito därför att han kände Moskva och Rankovic mera intuitivt – att det var bättre att inte ge Moskva alltför detaljerade informationer. Moskva fick alltså helt enkelt veta att vi underhandlade med tyskarna om utväxling av fångar. Men de ledande männen i Moskva gjorde inte ens ett försök att sätta sig in i vår situation; trots de strömmar av blod som vi redan hade gjutit – fattade de misstankar till oss och svarade i mycket skarp ton. Vi befann oss då i en kvarn vid Ramafloden, det var strax innan vi bröt oss ut över Neretva i februari 1943, och jag minns mycket väl hur Tito reagerade inför detta. ”Vår första plikt är att se om vår egen armé och vårt eget folk”, sade Tito.

Detta var första gången någon av centralkommitténs medlemmar öppet tillstod åsiktsdivergenser mellan oss och Moskva. Det var också första gången som det slog mig, helt oberoende av Titos ord men inte utan sammanhang med dem, att dessa divergenser var nödvändiga om vi ville överleva i denna kamp på liv och död mellan fientliga världar.

Ett annat exempel kan nämnas från antifascistiska andra sammanträde i Jajce den 29 november 1943, där ett antal beslut fattades som i själva verket innebar en legalisering av en ny social och politisk ordning i Jugoslavien. Samtidigt bildades en nationalkommitté som skulle fungera som Jugoslaviens provisoriska regering. Medan dessa beslut förbereddes i kommunistpartiets centralkommitté, hävdades den ståndpunkten, att Moskva inte skulle informeras förrän allt var klart. Våra tidigare erfarenheter av Moskva och den sovjetryska propagandalinjen hade lärt oss att ryssarna inte skulle förstå vår ståndpunkt. Och det visade sig också mycket riktigt att Moskvans reaktion gentemot dessa beslut var till den grad negativ att vissa delar inte ens vidarebefordrades av radiosändaren ”Det fria Jugoslavien”, som hade upprättats i Sovjetunionen för att tjäna den jugoslaviska motståndsrörelsens intressen. Detta innebar alltså att sovjetregeringen inte hade fattat den jugoslaviska revolutionens mest betydande akt, som förvandlade revolutionen till en ny samhällsordning och förde in den på den internationella vädjobanan. Det var först när det blev uppenbart att västmakterna hade reagerat med förståelse inför besluten i Jajce som Moskva ändrade på sin ståndpunkt så att den bättre överensstämde med realiteterna.

Men trots den bitterhet som de jugoslaviska kommunisterna kände över dessa erfarenheter, vars betydelse de kunde fatta först efter brytningen med Moskva 1948, och trots olikheterna i livsstil, ansåg de sig vara ideologiskt bundna vid Moskva och betraktade sig som Moskvans trognaste vapendragare. Och trots att vitala revolutionära och andra realiteter kom att allt mer i grunden och oförsonligt skilja de jugoslaviska kommunisterna från Moskva, betraktade de just dessa realiteter och i synnerhet sina egna revolutionära framgångar som bevis på sina band med Moskva och med det ideologiska program som föreskrevs dem därifrån. I jugoslavernas ögon var Moskva inte bara ett politiskt och andligt centrum, Sovjetryssland innebar för dem ett förverkligande av ett abstrakt ideal – det ”klasslösa samhället” – ett förhållande som inte bara gjorde deras uppoffringar och lidanden ljuva och lätta att uthärda, utan i deras ögon även utgjorde själva berättigandet för deras egen verksamhet.

Det jugoslaviska kommunistpartiet var inte endast lika ideologiskt enhetligt som det sovjetryska, troheten mot det sovjetiska ledarskapet var ett av de bärande elementen i dess utveckling och verksamhet. Stalin var inte bara den obestridde, genialiske ledaren, han var inkarnationen av själva idén och drömmen om ett nytt samhälle. Denna reservationslösa dyrkan av Stalins personlighet och av sovjetsystemet som sådant antog snart orimliga former och proportioner. Varje åtgärd som vidtogs av sovjetregeringen, t. ex. anfallet på Finland och varje negativ sida i Sovjetunionen, t. ex. rättegångarna och utrensningarna, försvarades och rättfärdigades. Och ännu egendomligare var det att kommunisterna lyckades övertyga sig

själva om berättigandet och lämpligheten av dylika åtgärder och se bort från alla obehagliga fakta.

Bland oss kommunister fanns det män med utvecklat estetiskt sinne och betydande kännedom om litteratur och filosofi, men ändå lyckades vi mana fram entusiasm inte bara över Stalins åsikter utan också över ”fullkomligheten” i hans formuleringar. Jag själv hänvisade många gånger i diskussioner till kristallklarheten i hans stil, hans genomträngande logik och balansen i hans kommentarer, som om de hade varit uttryck för den mest upplysta visdom. Men inte ens på den tiden skulle det ha varit svårt för mig att hos vilken annan författare som helst med samma kvalifikationer upptäcka att hans stil var färglös och intetsägande, en illa genomtänkt blandning av vulgär journalism och Bibeln. Ibland antog denna dyrkan rent löjeväckande proportioner. Vi trodde till exempel på fullaste allvar att kriget skulle sluta 1942, bara för att Stalin hade sagt det. När så inte skedde, glömde vi helt enkelt bort hans profetia, och följden var att profeten inte miste någonting av sin övermänskliga förmåga. I själva verket var det som hände de jugoslaviska kommunisterna precis detsamma som under människosläktets långa historia har hänt alla som har underordnat sitt eget individuella öde och människosläktets öde en idé: de beskrev omedvetet Sovjetunionen och Stalin i ordalag som befordrade deras egen kamp och dess rättfärdigande.

Den jugoslaviska militärdelegationen begav sig alltså till Moskva med en idealiserad bild av sovjetregeringen och Sovjetunionen å ena sidan och ett starkt medvetande om sina egna praktiska behov å den andra. Ytligt sett påminde delegationen om den som vi hade skickat till britterna, men till sin sammansättning och inställning utgjorde den i själva verket en informell förbindelselänk till en politisk ledning med samma synpunkter och mål – eller, för att uttrycka det enklare: delegationen skulle ha en såväl militär som partimässig karaktär.

2

Det var sålunda ingen tillfällighet att Tito utsåg mig i egenskap av hög partifunktionär att tillsammans med general Velimir Terzic bli medlem av delegationen. (Jag hade redan i flera år tillhört partiets inre ledarskikt.) De övriga medlemmarna av missionen var likaledes utsedda antingen i egenskap av militärer eller partifunktionärer, och bland dem fanns också en finansexpert. I missionen ingick också atomfysikern Pavle Savic, som hade kommit med för att han skulle få tillfälle att fullfölja sitt vetenskapliga forskningsarbete i Moskva. Vi hade också med oss skulptören Antun Augustincic, som vi ville befria från krigets vedermödor för att han skulle få fortsätta med sitt konstnärliga skapande. Vi var givetvis alla uniformerade, och jag hade fått generals rang. Jag tror att jag hade blivit utvald åtminstone delvis på grund av att jag hade goda kunskaper i ryska – jag hade lärt mig språket under mina år i fängelse före kriget – och delvis för att jag aldrig tidigare hade besökt Sovjetunionen och sålunda inte varit inblandad i tidigare fraktionsbildningar eller oppositionella grupper. De andra medlemmarna av delegationen hade inte heller besökt Sovjetunionen, men ingen av dem behärskade ryska flytande.

Detta var i början av mars 1944.

Det tog flera dagar att samla ihop delegationens medlemmar och skaffa dem nödvändig utrustning. Våra uniformer var gamla och luggslitna, och eftersom det var brist på tyger måste vi göra nya av tillfångatagna italienska officerares uniformer. Vi måste också ha pass för att kunna passera av briter och amerikanare ockuperade områden, och sådana trycktes i all hast. Dessa pass var de första som gavs ut av den nya jugoslaviska staten och de var försedda med Titos personliga namnteckning.

Nästan spontant väcktes frågan om lämpligheten av att sända gåvor till Stalin. Men vad skulle det vara för gåvor och varifrån skulle vi få dem? Överkommandot var på den tiden förlagt i

Drvar i Bosnien. De närmaste omgivningarna bestod nästan uteslutande av utarmade byar och övergivna, utplundrade småstäder. Men till slut fann vi på en lösning; vi skulle skänka Stalin ett av de gevär som tillverkades i partisanernas fabrik i Uzice 1941. Det var inte lätt att få tag på ett sådant. Sedan började gåvor strömma in från byarna – läderpåsar, dukar, enkla klädesplagg och skodon som användes på landet. Vi valde ut det bästa – några par sandaler av ogarvat läder och andra föremål, som var lika enkla och primitiva. Just därför att de var sådana de var, ansåg vi att vi borde ta dem med som uttryck för folkets uppskattning.

Ett av delegationens mål var att utverka sovjetrysk hjälp till den jugoslaviska befrielsearmén. Samtidigt gav Tito oss i uppdrag att utverka UNRRA-hjälp till de befriade områdena i Jugoslavien, antingen genom sovjetregeringens förmedling eller via andra kanaler. Vi skulle hos sovjetregeringen anhålla om ett lån på tvåhundrausen dollar för att täcka kostnaderna för våra delegationer i väster. Tito underströk med stort eftertryck att vi skulle avge en förbindelse om att återbetala denna summa, likaväl som hjälpen med vapen och läkemedel, när landet i sin helhet var befriat. Missionen skulle också föra med sig överkommandots och centralkommitténs arkiv.

Delegationens viktigaste uppdrag var emellertid att höra sig för hos sovjetregeringen om den var villig att erkänna nationalkommittén som Jugoslaviens provisoriska regering och om den var villig att utöva sitt inflytande på västmakterna för att få dem att fatta ett beslut i samma riktning. Delegationen skulle upprätthålla förbindelserna med överkommandot genom den sovjetryska missionens förmedling, och den kunde också använda den redan existerande kanalen, Komintern.

Förutom dessa uppgifter som tilldelats delegationen gav Tito mig vid avskedstagandet i uppdrag att ta reda på av Dimitrov – eller av Stalin, om jag fick träffa honom personligen – huruvida det förelåg något missnöje med vårt partis verksamhet. Denna Titos order var rent formell – den gavs endast för att fästa uppmärksamheten vid vårt disciplinerade förhållande till Moskva – ty han var bergfast övertygad om att det jugoslaviska kommunistpartiet med glans hade bestått provet och att det inte kunde finnas något att anmärka på oss. Det uppstod också en viss diskussion om de jugoslaviska kommunistemigranterna, dvs. kommunister som hade flyttat till Ryssland redan före kriget. Titos inställning var den att vi inte skulle låta oss dras in i några dispyter med dessa emigranter, i synnerhet om de hade kontakter med sovjetryska organ och funktionärer. Samtidigt underströk Tito att jag skulle se upp med kvinnliga sekreterare, ty av dem fanns alla de sorter, vilket jag uppfattade så att vi inte endast skulle iaktta en redan hävdvunnen partimoral utan att vi skulle undvika allt som kunde undergräva det jugoslaviska partiets och de jugoslaviska kommunisternas goda rykte och anseende.

Jag darrade av glad förväntan vid tanken på att det förestående besöket i Sovjetunionen, det land i historien – det trodde jag med en tro som var fastare än klippan – som hade skänkt innehåll åt visionärernas drömmar, krigarnas beslutsamhet och martyrernas lidanden, ty även jag hade försmäktat och varit utsatt för tortyr i fångelserna, även jag hade hatat, även jag hade spillt mänskliga varelsers blod, utan att ens spara mina egna bröder.

Men i denna glädje blandade sig också sorg – sorg över att lämna kamraterna mitt i striden och mitt land invecklat i en kamp på liv och död, ett land som hade förvandlats till ett enda väldigt slagfält av pyrande ruiner.

Mitt avsked från den sovjetryska delegationen var hjärtligare än mina tidigare sammanträffanden i allmänhet hade varit. Jag omfamnade mina kamrater som var lika rörda som jag och gav mig iväg till det improviserade flygfältet i närheten av Bosanski Petrovac. Vi tillbragte hela dagen med att inspektera flygfältet och samtala med personalen som redan uppförde sig

som om den hade tillhört en reguljär och inkörd militär organisation, samt med bönderna som redan hade vant sig vid den nya regimen och insåg att dess seger var oundviklig.

På senare tider hade brittiska plan landat regelbundet där på nätterna, men inte i större antal – på sin höjd två eller tre per natt. De evakuerade sårade och transporterade tillfälliga resande samt förde med sig förråd, för det mesta läkemedel. Ett plan hade till och med för en tid sedan haft med sig en jeep – en gåva från den brittiska militärledningen till Tito. Det var på detta flygfält som den sovjetryska militärdelegationen en månad tidigare mitt på ljusan dagen hade landat i ett plan med skidställ. I betraktande av terrängen och andra omständigheter måste detta betraktas som en anmärkningsvärd prestation. Det var också en för våra förhållanden ovanlig uppvisning, det sovjetryska planet eskorterades nämligen av ett ansevärt antal brittiska jaktplan.

I mina ögon var den landning och den strax därpå följande start som mitt plan utförde också en anmärkningsvärd prestation. Planet måste nämligen flyga in lågt över de ojämna, skarpt uppskjutande bergstopparna för att kunna landa på den smala, ojämna och isbelagda landningsbanan, och sedan genast starta igen.

Hur dystert och försänkt i mörker var inte mitt land! Bergen var bleka av snö och genomdragna med svarta klyftor, medan dalarna låg insvepta i mörker, inte en strimma av ljus syntes på vår väg till havet och medan vi flög över vattnet. Och under oss hade vi kriget, det ohyggligaste krig som någonsin hade utkämpats, och som nu återigen rasade på en mark som hade sett så många krig och uppror. Ett helt folk var invecklat i en bitter kamp mot inkräktaren, medan bröder slaktade varandra i en ännu bittrare krigföring. När skulle de fredliga ljusen glimma i byarna och städerna i mitt land igen? Skulle det finna glädje och frid efter allt detta hat, all denna onda, bråda död?

Vårt första uppehåll gjorde vi i Bari i Italien, där de jugoslaviska partisanerna förfogade över en ganska stor bas med sjukhus och förråd, livsmedel och utrustning. Därifrån flög vi vidare i riktning mot Tunis. Vi måste begagna en lång omväg för att inte kunna nå från de tyska baserna på Kreta och i Grekland. På vägen gjorde vi ett uppehåll på Malta som den brittiske guvernörens gäster, och vi anlände till Tobruk i skymningen just i tid för att se hur hela himlen upplystes av ett dunkelt eldsken som utgick från den rödbruna, klippiga öknen under oss.

Följande dag anlände vi till Kairo. Britterna inkvarterade oss diskret på ett hotell och ställde en bil till vårt förfogande. Köpmännen och hotellbetjäningen tog oss för ryssar när de såg de femuddiga stjärnorna i våra mössor, men det var angenämt för oss att konstatera att det visade sig att de kände till vår kamp, så snart vi i förbigående påpekade att vi var jugoslaver eller nämnde Titos namn. I en butik hälsades vi också med grova svordomar på vårt eget språk som det kvinnliga biträdet utan att förstå deras innebörd hade lärt sig av emigrantofficerare. En grupp av dessa officerare, som drevs av sin lust att delta i kampen och sin längtan hem till sitt lidande land, förklarade sig vilja övergå till Tito.

Då jag fick reda på att Lehman, chefen för UNRRA, befann sig i Kairo, bad jag den sovjetryske ministern introducera mig för honom så att jag fick framställa vår begäran. Amerikanen tog emot mig utan dröjsmål, men med en viss kyla, och förklarade att vår begäran skulle tas under övervägande vid UNRRA:s nästa möte, och att UNRRA av princip endast underhandlade med lagliga regeringar.

Min primitiva och dogmatiska uppfattning om den västerländska kapitalismen som en oförsönlig fiende till allt framåtskridande och till de svaga och förtryckta fick, som jag tyckte, bekräftelse också vid detta första möte med dess representanter. Jag konstaterade att mr Lehman tog emot oss liggande, han hade nämligen ett gipsat ben och var tydligen mycket besvärad av detta och hettan, vilket jag felaktigt tolkade som missnöje med vårt besök, medan

hans ryske tolk – en hårig jätte med grova drag – i mina ögon gav intryck av bov i en cowboyfilm. Men i själva verket hade jag ingen orsak att vara missnöjd med detta besök hos den förekommande Lehman. Vår begäran hänsköts till rätt forum, och vi fick löfte om att den skulle övervägas.

Vi begagnade oss av vår tre dagars vistelse i Kairo för att bese de historiska minnesmärkena, och eftersom den förste chefen för den brittiska missionen i Jugoslavien, major Deakin, också befann sig i Kairo, var vi hans gäster vid en intim middag.

Från Kairo flög vi till den brittiska flygbasen Habbaniyah nära Bagdad. Den brittiska militärledningen vägrade att köra oss till Bagdad under förevändning att vägen inte kunde betraktas som säker, en förklaring som, vi betraktade som ett försök att dölja en kolonial terror inte mindre ohygglig än den tyska ockupationen av vårt land. I stället inbjöd britterna oss till ett sportevenemang som de hade ordnat för sina soldater. Vi gick dit och anvisades platser bredvid den brittiske befälhavaren. Vi såg lite egendomliga ut till och med i våra egna ögon, men givetvis också för de artiga och sorglösa engelsmännen, omgjordade som vi var med våra läderbälten och med vapenrockarna knäppta ända upp till adamsäpplet.

Vi åtföljdes av en major, en gladlynt och godhjärtad gammal herre som ständigt bad om ursäkt för sina obetydliga ryska språkkunskaper – han hade lärt sig det lilla han kunde under den brittiska interventionen i Arkangelsk under ryska revolutionen. Han var full av entusiasm för ryssarna (deras delegationer hade också gjort ett uppehåll i Habbaniyah), det vill säga inte för deras sociala system utan för deras enkelhet och framför allt för deras förmåga att tömma stora glas vodka eller whisky i ett drag ”för Stalin, för Churchill”.

Majoren talade lugnt men inte utan stolthet om strider med infödingar som hade hetsats upp av tyska agenter, och vi såg faktiskt att hangarerna var genomsållade med kulhål. På vårt doktrinära sätt kunde vi inte förstå hur det var möjligt, och ännu mindre hur det kunde betraktas som rationellt att offra sig ”för imperialismen” – det var den beteckning som vi gav västerns kamp – men i vårt stilla sinne förundrade vi oss över britternas heroism och tapperhet. De hade dock, få till antalet och utan hopp om hjälp, utkämpat sin kamp i dessa sterila, avlägsna asiatiska öknar och till slut avgått med segern. Ehuru jag på den tiden inte hade förmågan att dra mera vittgående slutsatser av detta, bidrog det helt säkert till min senare förvärvade insikt om att det inte existerar ett enda ideal, utan att det på jordklotet fanns otaliga likaberättigade samhällssystem.

Vi var misstänksamma mot britterna och höll oss på avstånd från dem. Våra farhågor ökades ytterligare av vår primitiva uppfattning om deras spionage – den berömda Intelligence Service. Vår inställning kan betecknas som en blandning av doktrinära klichéer, inflytande från sensationslitteraturen och den olust som en gröngöling måste känna när han för första gången kastas ut i stora vida världen.

Helt visst skulle vår oro inte ha varit lika stor, om vi inte hade haft med oss dessa säckar fyllda med överkommandots arkiv, ty de innehöll också telegram som hade växlats mellan oss och Komintern. Vi fann det också misstänkt att de brittiska militärmyndigheterna ingenstades hade visat mer intresse för dessa säckar än om de hade innehållit skor eller konservburkar. För säkerhets skull förvarade jag dem vid min sida under hela resan, och för att jag inte skulle vara ensam på natten sov Marka alltid tillsammans med mig. Han var en förkrigskommunist från Montenegro, enkel men tapper och trofast.

En natt hände det i Habbaniyah att någon tyst och sakta öppnade dörren till mitt rum. Jag vaknade trots att dörren inte ens knarrade. Jag upptäckte konturerna av en inföding som avtecknade sig i månljuset, och då jag i brådskan trasslade in mig i moskitnätet, gav jag till ett rop och trevade efter revolvern under min huvudkudde. Marko rusade upp (han sov fullt på-

klädd), men främlingen försvann. Antagligen hade denne inföding helt enkelt gått fel, eller också hade han kommit för att stjäla. Men denna obetydliga händelse gjorde att vi genast tyckte oss skymta det brittiska spionagets långa arm bakom det hela, och vi skärpte ytterligare vår redan förut spända uppmärksamhet. Vi var mycket glada när briterna följande dag ställde ett plan till vår disposition som skulle flyga oss till Teheran.

Det Teheran, där vi rörde oss, från den sovjetryska militärledningen till sovjetryska ambassaden, var redan en del av Sovjetunionen. Sovjetryska officerare bemötte oss med en obesvärad vänlighet i vilken den traditionella ryska gästfriheten till lika delar var uppblandad med den solidaritet som uppstår mellan kämpar för samma ideal i två olika delar av världen. På sovjetambassaden visade man oss det runda bord vid vilket deltagarna i Teheran-konferensen hade suttit, ävensom det rum i övre våningen där Roosevelt hade bott. Ingen bodde där nu, och allt var i samma skick som när han hade lämnat det.

Till slut flögs vi av ett sovjetryskt plan till Sovjetunionen – äntligen skulle våra drömmar och förhoppningar förverkligas. Ju längre in vi trängde över de grågröna ryska vidderna, desto kraftigare greps jag av en ny, dittills knappt anad rörelse. Det var som om jag hade återvänt till ett ursprungligt hemland, okänt men ändå mitt.

Jag har alltid varit främmande för alla panslavistiska känslor, och Moskvas panslavistiska idéer vid denna tidpunkt betraktade jag uteslutande som en manöver i syfte att även mobilisera konservativa krafter mot den tyska invasionen. Men den rörelse som jag nu kände var något helt annat, något djupare liggande, något som till och med sträckte sig bortom gränserna för min trohet till kommunismen. Jag erinrade mig dunkelt att jugoslaviska visionärer och krigare, statsmän och härskare – särskilt de olyckliga furstebiskoparna i det lidande Montenegro – i trehundra år hade gjort sina pilgrimsfärder till Ryssland för att där söka förståelse och räddning. Följde jag inte i deras spår? Och var inte detta land våra förfäders hemland varifrån de av en okänd flodvåg hade svepts till det vindpinade Balkan? Ryssland hade aldrig förstätt sydslaverna och deras aspirationer, och jag var övertygad om att detta berodde på att Ryssland hade varit tsaristiskt och feodalt. Men ännu mera definitiv var min tro på att alla sociala och andra orsaker till meningsskiljaktigheter mellan Moskva och andra folk äntligen var undanröjda. På den tiden betraktade jag detta som förverkligandet av det universella broderskapet. Men också som mitt personliga band med det förhistoriska slaviska samhället. Detta var ju inte bara mina förfäders hemland, det var också de krigares fosterland som dog för människosläktets slutliga brödraskap och människans slutgiltiga herravälde över tingen.

Jag identifierade mig själv med Volgas lopp och de ändlösa gråa stäpperna och fann mitt ursprungliga jag, fyllt av dittills okända inre drifter. Jag kände plötsligt en längtan att kyssa den ryska jorden, den sovjetiska jorden som jag trampade under fötterna, och jag skulle ha gjort det om det inte hade haft en anstrykning av religiös rit och dessutom verkat teatraliskt.

I Baku möttes vi av befälhavande generalen, en fåordig rese, förgrovad av garnisonslivet, kriget och tjänsten – inkarnationen av ett stort krig och ett stort rike som kämpade för att slå tillbaka en förödande invasion. På sitt rättframma, hjärtliga sätt var han förbryllad över vår nästan blyga tillbakadragenhet. ”Vad är det här för människor? De dricker inte, de äter inte! Vi ryssar äter gott, vi dricker ännu bättre, och vi slåss bäst av alla!”

Moskva var dystert och mörkt och där fanns ett häpnadsväckande stort antal låga byggnader. Men vad hade det för betydelse i jämförelse med det mottagande som bereddes oss? Hedersbetygelser i enlighet med rang och en vänlighet som med avsikt var återhållsam på grund av vår kamps kommunistiska karaktär. Fanns det någonting som kunde jämföras med storheten i det krig som enligt vad vi trodde skulle vara människosläktets slutliga prövning och som var vårt hela liv och vårt öde? Var inte allt blekt och meningslöst i jämförelse med

den verklighet som existerade just här, i sovjetlandet, ett land som också var vårt och människosläktets, som hade förvandlats från en mardröm till lugn och glättig verklighet?

3

Vi blev inkvarterade i röda arméns byggnad, TsDKA, ett slags hotell för sovjetryska officerare. Maten var god och inte heller på det övriga hade vi någonting att anmärka. De gav oss en bil med en chaufför, Panov, en man i framskriden ålder, enkel och något böjd, men med självständiga åsikter. Vi hade också en sambandsofficer, kapten Kozovskij, en ståtlig ung man, som var stolt över sin kosackhärstamning, så mycket mer som kosackerna hade "avtvått sig" sitt kontrarevolutionära förflutna under det pågående kriget. Tack vare honom kunde vi vara säkra på att när som helst få biljetter till teater, bio eller andra förströelser.

Men vi lyckades inte få någon verklig kontakt med de ledande sovjetryska personerna trots att jag anhöll om att bli mottagen av V. M. Molotov, dåvarande kommissarien för utrikes ärenden, och om möjligt av J. V. Stalin, regeringschefen och överbefälhavaren för de väpnade styrkorna. Alla mina på omvägar framförda försök att få presentera våra önskemål och behov var förgäves.

Ingen hjälp fanns att få från jugoslaviska ambassaden, som alltjämt tillhörde den gamla regimen, ehuru ambassadör Simic och hans fåtaliga personal hade uttalat sig för marskalk Tito. Dessa diplomater var formellt respekterade, men i själva verket var de mer obetydliga och maktlösa än vi.

Inte heller kunde vi åstadkomma någonting genom att vända oss till de jugoslaviska partimedlemmar som hade emigrerat till Sovjetryssland. De var till antalet få – decimerade genom utrensningarna. Den mest betydande personligheten bland dem var Veljko Vlahovic. Vi var jämnåriga och revolutionärer från Belgradelstredeuniversitetets revolutionära studentrörelse som riktade sig mot kung Alexanders diktatur. Han var veteran från spanska, inbördeskriget, medan jag kom från ett ännu ohyggligare krig. Han var redbar, högt bildad och klok, men till ytterlighet disciplinerad och osjälvständig i sina åsikter. Han skötte radiosändaren "Det fria Jugoslavien", och hans medverkan var värdefull, men hans förbindelser sträckte sig inte högre upp än till Georgi Dimitrov, som efter Kominterns upplösning tillsammans med D. Z. Manuilskij ledde den sovjetryska centralkommitténs avdelning för utländska kommunistpartier. Vi blev väl förplägade och vänligt bemötta, men när det gällde de problem som vi hade att presentera och lösa kom vi ingen vart. För att inte avvika från sanningen måste jag ännu en gång framhålla att vi, med undantag för detta, blev mottagna med utomordentlig vänlighet och hänsyn. Men det var först en månad efter vår ankomst, sedan Stalin tagit emot general Terzic och mig och detta omnämnts i pressen som alla dörrar till den tungrodda sovjetryska administrationen och till eliten i sovjetsocieteten öppnades för oss som genom ett trollslag.

Den panslaviska kommittén som hade bildats under kriget, ordnade i början banketter och mottagningar för oss. Men man behövde inte vara kommunist för att se hur artificiell och värdelös denna institution var. Dess verksamhet var koncentrerad på public relations och propaganda, men också på dessa områden var den av allt att döma föremål för restriktioner. Dessutom var dess målsättning inte fullt klar. Kommittén bestod nästan uteslutande av kommunister från de slaviska länderna – män som hade emigrerat till Moskva och som i själva verket var främmande för tanken på panslaviskt samarbete. De insåg alla i tysthet att det här var fråga om att återupprätta något som för länge sedan blivit omodernt, en övergångsföreteelse, vars syfte var att samla alla panslavistiska krafter kring det kommunistiska Ryssland, eller åtminstone att paralysera alla antikommunistiska panslavistiska strömningar.

Kommitténs högsta ledning bestod av obetydliga män. Dess ordförande, general Gundorov, åldrad i förtid och med mycket begränsade vyer, var en person med vilken det var lönlöst att diskutera ens de enklaste frågor om hur en slavisk solidaritet skulle kunna åstadkommas. Kommitténs sekreterare, Mochalov, besatt något större auktoritet, helt enkelt tack vare det förhållandet att han stod närmare de sovjetryska säkerhetsorganen – ett faktum som han genom sitt extravaganta uppträdande knappast kunde dölja. Både Gundorov och Mochalov var officerare i röda armén, men de hörde till dem som hade visat sig olämpliga att föra befäl vid fronten. Det var inte svårt att hos dem upptäcka den undertryckta modfälligheten hos män som fått sig anvisade befattningar, för vilka de inte ansåg sig lämpade. Det var endast deras sekreterare, Nazarova, en glestandad och ytterst inställsam kvinna, som hyste något som kunde rubriceras som kärlek till de lidande slaverna, men också hennes verksamhet var, som vi senare fick veta i Jugoslavien, strängt kontrollerad av de sovjetryska säkerhetsorganen.

I panslaviska kommitténs högkvarter åt man gott, drack ännu mer och för övrigt pratade man utan att utträta någonting. Långa och innehållslösa skålar utbringades, den ena skilde sig inte mycket från den andra, och förvisso kunde skåltalen vad skönheten beträffar inte jämföras med dem som hölls under tsartiden. Jag var mycket förvånad över den totala avsaknaden av friskhet i de panslavistiska idéerna. Byggnaden, där kommittén residerade, gick i samma stil – imiterad barock eller något liknande mitt i en modern stad.

Kommittén hade tillkommit för att tillgodose temporära, ytliga och inte helt och hållet altruistiska politiska syften. För att läsaren skall förstå mig rätt måste jag emellertid tillägga att allt detta – ehuru det redan på den tiden stod klart för mig – varken fyllde mig med avsky eller förundran. Det faktum att panslaviska kommittén utan minsta tvivel var ett instrument som sovjetregeringen begagnade sig av för att påverka efterblivna kretsar bland slaverna utanför Sovjetunionen, och att dess tjänstemän var beroende av och intimt förbundna med regeringens både hemliga och offentliga organ, bekymrade mig inte det ringaste. Jag plågades endast av kommitténs oduglighet och ytlighet och framför allt av det faktum att den varken kunde bereda mig tillträde till sovjetregeringen eller bidra till en lösning av jugoslaviska svårigheter. Ty i likhet med alla andra kommunister hade också jag fått inpräntat i mig och blivit övertygad om att det inte kunde existera några motsättningar mellan Sovjetunionen och ett annat folk, i synnerhet inte ett revolutionärt och marxistiskt parti, som det jugoslaviska kommunistpartiet utan minsta tvivel var. Och även om panslaviska kommittén i mina ögon var antikverad och ett olämpligt instrument för kommunismens syften, ansåg jag den i alla fall vara acceptabel, i all synnerhet som de sovjetiska ledarna tydligen var måna om att kommittén skulle finnas till. Och vad befattningshavarnas förbindelser med säkerhetsorganen beträffar, så hade jag ju lärt mig att betrakta dessa som revolutionens och socialismens nästan gudomliga väktare – ”ett svärd i partiets hand”.

Jag borde kanske också förklara varför jag så enträget sökte nå fram till sovjetregeringens toppar. Hur mycket jag än envisades var jag aldrig besvärlig eller förbittrad på sovjetregeringen, jag var ju tränad till att i den se något högre än mitt eget partis ledning och revolution, med andra ord att betrakta sovjetregeringen som den ledande kraften inom den kommunistiska rörelsen i dess helhet. Jag hade redan hört såväl av Tito som av andra att långa väntetider – även när det var fråga om utländska kommunister – alltid hade hört till ordningen i Moskva. Det som bekymrade mig och gjorde mig otålig var att det gällde att snabbt säkerställa en revolutions trängande behov, i all synnerhet som det var fråga om min egen jugoslaviska revolution.

Även om ingen, inte ens de jugoslaviska kommunisterna själva, talade om revolution hade det redan länge stått klart att en revolution pågick. I väster skrevs det redan en hel del om den saken. I Moskva vägrade man emellertid hårdnackat att erkänna detta faktum – till och med de som så att säga hade allt skäl att göra det. Alla talade envetet om kampen mot de tyska

inkräktarna och underströk ännu mera medvetet endast den patriotiska karaktären i denna kamp, samtidigt som de ostentativt framhöll den avgörande roll som Sovjetunionen spelade i detta skeende. Naturligtvis kunde ingenting ha legat mig mera fjärran än tanken på att förneka den avgörande roll som det sovjetryska kommunistpartiet spelade i världskommunismen, lika litet som att röda armén bar den tyngsta bördan i kriget mot Hitler. Men ingen kunde förneka att de jugoslaviska kommunisterna på mitt eget lands jord och under speciella förhållanden utkämpade ett krig som var oberoende av röda arméns temporära segrar och nederlag, ett krig som dessutom förändrade hela landets politiska och sociala struktur. Både utåt och inåt hade den jugoslaviska revolutionen utvecklats snabbare än man på sovjetiskt håll för ögonblicket ansåg opportunt, och däri såg jag förklaringen till de hinder och den brist på förståelse som jag mötte.

Det egendomligaste av alltsamman var att de som hade haft de bästa förutsättningarna att förstå detta höll sig undergivet tysta och låtsades att de ingenting förstod. Jag hade ännu inte lärt mig att det i Moskva var så att den politiska diskussionen och i synnerhet fastställandet av de politiska ståndpunkterna fick vänta tills Stalin eller åtminstone Molotov hade talat. Detta gällde också så framstående personer som Kominterns före detta sekreterare, Manuilskij och Dimitrov.

Tito och Kardelj, lika väl som andra jugoslaviska kommunister som hade besökt Moskva, hade rapporterat att Manuilskij var speciellt positivt inställd till jugoslaverna. Detta hade kanske legat honom i fatet 1936-1937 då nästan alla jugoslaviska kommunister hade fallit offer för utrensningarna inom partiet, men nu när jugoslaverna hade rest sig mot nazisterna kunde detta kanske betraktas som framsynthet. Hur som helst lyckades han i sin entusiasm för jugoslavernas kamp ingjuta en viss portion personlig stolthet trots att han inte kände någon av de nya jugoslaviska ledarna, förutom möjligen Tito, men endast flyktigt. Vårt sammanträffande med honom ägde rum på kvällen. Närvarande var också G. F. Aleksandrov, den kände sovjetfilosofen, som också beklädde den mycket betydelsefulla posten som chef för centralkommitténs agitations- och propagandaavdelning.

Jag fick aldrig något riktigt grepp om Aleksandrov; han var vag, eller snarare färglös, han var kortväxt, knubbig och skallig, och hans blekhet och korpulens skvallrade om att han aldrig satte foten utanför sitt tjänsterum. Med undantag för ett antal konventionella anmärkningar och välvilliga leenden yttrade han inte ett ord om den jugoslaviska resningens karaktär och omfattning trots att jag under samtalets gång som av en tillfällighet kom in på detta ämne. Tydligt hade centralkommittén ännu inte preciserat sin ståndpunkt, och i den sovjetiska propagandan förblev sålunda denna resning helt enkelt en kamp mot främmande inkräktare utan några varaktiga återverkningar på den jugoslaviska statens inre liv eller på de internationella förbindelserna.

Inte heller Manuilskij intog någon definitiv ståndpunkt, men det kan inte förnekas att han visade ett livligt, känslomässigt intresse. Jag hade redan hört om hans oratoriska förmåga. Man kunde spåra denna talang t. o. m. i hans artiklar, och med lämpliga + mellanrum blixtrade han till genom sitt välvårdade och livfulla sätt att uttrycka sig. Han var en spenslig och redan böjd äldre man, mörkhårig och med en stubbad mustasch. Han talade i vänlig ton, med en liten läspning och – vilket på den tiden väckte min förvåning – utan någon kraft. Detta var hans sätt även i övrigt – balanserad och förbindlig nästan till jovialitet.

När jag beskrev resningens utveckling i Jugoslavien, påpekade jag att där på ett helt nytt sätt höll på att bildas en regim som i stora drag var identisk med den sovjetiska. Jag bemödade mig speciellt om att påpeka bondebefolkningens nya revolutionära roll, och jag påpekade att resningen i Jugoslavien aldrig skulle ha kommit till stånd utan de intima banden mellan de upproriska bönderna och kommunisternas avantgarde. Men trots att varken Aleksandrov eller

Manuilskij opponerade sig mot vad jag hade att säga, visade de inte heller att de skulle ha instämt i de av mig framförda åsikterna. Jag var visserligen fullt ense med dem om att Stalin spelade den avgörande rollen i allt, men ändå väntade jag mig av Manuilskij större självständighet och mera initiativ i såväl råd som dåd. Jag lämnade mötet med honom imponerad av livskraften i hans personlighet och rörd av hans entusiasm för det jugoslaviska folkets kamp, men också övertygad om att han inte spelade någon verkligt betydande roll i utformningen av Moskvas politik, inte ens när det gällde Jugoslavien.

När han talade om Stalin försökte han hölja långt gående smicker i "vetenskapliga" och "marxistiska" formuleringar. Hans sätt att uttrycka sig om Stalin var ungefär följande: "Ni förstår, det är helt enkelt ofattbart att en enskild människa kan ha spelat en så avgörande roll i ett kritiskt skede av kriget. Och att så många talanger kan förenas i en och samma person att han samtidigt kan vara statsman, filosof och militär!"

Mina iakttagelser rörande Manuilskijs obetydlighet blev senare på ett grymt sätt bekräftade. Han utnämndes till utrikesminister i Ukraina (till härstamningen var han ukrainsk jude) vilket innebar hans slutgiltiga isolering från all viktigare politisk verksamhet. Visserligen hade han i sin egenskap av Kominterns sekreterare varit Stalins lydiga verktyg desto mera som han icke hade rent bolsjeviskt förflutet; han hade nämligen tillhört en politisk grupp mitt emellan bolsjeviker och mensjeviker, s. k. "mezjrajontsy", som leddes av Trotskij och som hade anslutit sig till bolsjevikerna först omedelbart före revolutionens utbrott 1917. Jag såg honom 1949 i Förenta nationerna. Där rasade han i Ukrainas namn mot "imperialisterna" och "Titos fascistklick". Av hans oratoriska förmåga återstod endast våldsamma utfall och av hans skarpa tankeförmåga endast frasmakeri. Han var redan en glömd, senil liten gubbe som praktiskt taget hade försvunnit ur det allmänna medvetandet, då han började glida ner för sovjethierarkins branta steg.

Detta var inte fallet med Dimitrov. Jag träffade honom tre gånger under min vistelse i Moskva – två gånger på sovjetregeringens sjukhus och tredje gången i hans villa nära Moskva. Varje gång slog det mig att jag stod inför en sjuk man. Hans andhämtning var astmatisk, han var blek med sjukligt röda fläckar på kinderna, och kring öronen var huden uttorkad som om han hade lidit av eksem. Håret var så glest att det lämnade den rynkiga gula hjässan fullt synlig. Men han var snabbtänkt, han framförde friska synpunkter, vilket stod i skarp kontrast mot hans långsamma och trötta rörelser. Denne i förtid åldrade, av sjukdom nästan krossade man utstrålade alltjämt målmedveten energi och kraft. Detta bekräftades också av hans ansiktsuttryck, i synnerhet det spända uttrycket i de blå, utstående ögonen och den skarpskurna, framträdande näsan och hakan. Även om han inte gav uttryck för allt vad han tänkte var hans konversation rättfram och bestämd. Man kunde inte säga att han inte skulle ha förstått läget i Jugoslavien, men också han ansåg – med hänsyn till relationerna mellan Sovjetunionen och västmakterna – att frågan om en bekräftelse av resningens kommunistiska karaktär var för tidigt väckt. Naturligtvis var jag också av den åsikten att vår propaganda i främsta rummet skulle betona kampen mot inkräktarna, och i enlighet med denna princip gällde det att inte understryka kampens kommunistiska karaktär. Men det var av yttersta vikt för mig att de sovjetiska ledarna, och givetvis också Dimitrov, skulle bibringas insikten om att det – åtminstone när det gällde Jugoslavien – var meningslöst att insistera på en koalition mellan kommunisterna och de borgerliga partierna, så mycket mer som både kriget och inbördeskriget redan hade visat att kommunistpartiet var den enda politiska maktfaktorn att räkna med. Min synpunkt på denna fråga innebar med andra ord att den kungliga jugoslaviska exilregeringen och därmed även monarkin inte borde erkännas.

Under vårt första sammanträffande beskrev jag för Dimitrov utvecklingen och det aktuella läget i Jugoslavien. Han medgav storsint att han aldrig hade väntat sig att det jugoslaviska kommunistpartiet skulle visa sig vara det mest krigiska och det rådigaste av dem alla. Själv

hade han ställt större förhoppningar på det franska kommunistpartiet. Han återkallade i minnet hur Tito när han lämnade Moskva i slutet av 1939 svor att det jugoslaviska partiet skulle avtvå den skamfläck med vilken olika avfällingar hade befläckt dess sköld och att det skulle visa sig värdigt sitt namn, varvid Dimitrov hade rått honom att inte svära några eder utan i stället handla klokt och beslutsamt. Och sedan fortsatte han: ”Vet ni vad, när frågan om att utnämna en ny partisekreterare togs upp kunde en viss tvekan förmärkas, men jag var för Walter (den partipseudonym som Josip Broz använde på den tiden. Senare antog han namnet Tito.) Han var arbetare, och enligt vad jag kunde se var Ban pålitlig och allvarligt lagd. Det gläder mig att jag inte bedömde honom fel.”

Dimitrov påpekade nästan ursäktande att sovjetregeringen inte hade haft några möjligheter att hjälpa de jugoslaviska partisanerna när deras nöd var som störst. Han hade personligen väckt Stalins intresse för detta problem, sade han. Det var sant; sovjetryska piloter hade faktiskt så tidigt som 1941-1942 försökt ta sig fram till de jugoslaviska partisanernas baser, och några hemvändande jugoslaviska emigranter som, flög med dem frös ihjäl.

Dimitrov tog också upp frågan om våra underhandlingar med tyskarna beträffande utväxlingen av fångar. ”Vi var mycket oroliga för er, men lyckligtvis slutade allt bra.”

Jag reagerade inte för detta, inte heller skulle jag ha sagt mer än han redan bekräftat ens om han hade insisterat på närmare detaljer. Men det var inte någon risk för att han skulle säga eller fråga något som inte var lämpligt. I politiken är allt som slutar bra snart glömt.

I själva verket insisterade Dimitrov inte på någonting alls. Komintern var faktiskt upplöst, och hans enda uppgift var numera att samla in upplysningar om kommunistiska partier och fungera som sovjetregeringens och partiets rådgivare.

Han berättade hur tanken på att upplösa Komintern först hade uppstått. Det skedde i samband med att de baltiska staterna annekterades av Sovjetregeringen. Redan då var det tydligt att det var Sovjetunionen som var den drivande kraften när det gällde att sprida kommunismen, och att alla krafter därför måste sluta upp kring detta land. Själva upplösandet hade emellertid uppskjutits till följd av det internationella läget. Man ville undvika att ge världen det intrycket att det gjordes under påtryckning från tyskarna, med vilka förbindelserna på den tiden inte var dåliga.

Dimitrov var en av de få personer som åtnjöt Stalins aktning, och dessutom var han, vilket kanske är mindre betydelsefullt, den bulgariska kommuniströrelsens obestridde ledare. Två senare möten med Dimitrov bekräftade detta. Vid det första beskrev jag förhållandena i Jugoslavien för medlemmarna av den bulgariska centralkommittén, och vid det andra rörde sig diskussionerna om ett eventuellt bulgariskt-jugoslaviskt samarbete och om kampen i Bulgarien.

Förutom Dimitrov märktes bland deltagarna i mötet med den bulgariska centralkommittén Kolarov, Tjervenkov och andra. Tjervenkov hade hälsat på mig när jag gjorde mitt första besök, men han stannade inte kvar under samtalen, och jag antog att han beklädde posten som Dimitrovs privatsekreterare. Också vid detta andra möte höll han sig i bakgrunden – tyst och tillbakadragen, men senare skulle jag få ett helt annat intryck av honom.. Jag hade redan hört av bl. a. Vlahovic att Tjervenkov var gift med Dimitrovs syster, och att det var meningen att han skulle arresteras under de stora utrensningarna – en ”expose” som behandlade den politiska skola där han fungerade som lärare hade redan publicerats – men att han sökte skydd hos Dimitrov. Denne intervenerade hos NKVD och ordnade upp det hela för svågern.

Speciellt hårt drabbade utrensningarna de kommunistiska emigranterna, dessa medlemmar av illegala kommunistpartier som inte kunde räkna på stöd på något annat håll än i Sovjetunionen. För de bulgariska emigranterna var det en stor lycka att Dimitrov var sekreterare i

Komintern och besatt så stor auktoritet. Han räddade många av dem. Däremot fanns det ingen som kunde ställa sig bakom jugoslaverna, i stället grävde de gravar åt varandra under den ständiga kampen om makten inom partiet och i sitt nit att visa sin blinda tillgivenhet för Stalin och leninismen.

Åldern hade redan satt sina tydliga spår på Kolarov. Han var över sjuttio, och för övrigt hade han redan i flera år varit borta från den aktiva politiken. Han var ett slags relik från det bulgariska kommunistpartiets stormiga begynnelsestider. Han tillhörde de s. k. ”*tesni*” (ordagrant ”inskränkta”), det bulgariska socialistpartiets vänsterflygel, ur vilken senare kommunistpartiet utvecklade sig. 1923 hade de bulgariska kommunisterna rest sig till väpnat motstånd mot general Tsankovs militära klick som strax dessförinnan hade genomfört en kupp och dödat bondeledaren Alexander Stambulski. Kolarov hade ett massivt huvud, mera turkiskt än slaviskt, med skarpt mejslade drag, en framträdande näsa och sensuella läppar, men hans idéer härstammade från gångna tider och, det säger jag utan agg, rörde sig om oviktiga problem. Den beskrivning av kampen i Jugoslavien som jag gav Kolarov kunde inte enbart vara en analys, den gestaltade sig också till en ohygglig bild av förstörelse och massakrer. Av de omkring tiotusen medlemmar som partiet hade haft före kriget var knappt tvåtusen i livet, och jag uppskattade våra dittillsvarande förluster bland trupperna och civilbefolkningen till omkring 1 200 000 döda. Men när jag hade avslutat min redogörelse fann Kolarov bara på att ställa följande ovidkommande fråga: ”Anser ni att det språk som talas i Makedonien står närmare bulgariskan eller serbiskan?”

De jugoslaviska kommunistledarna hade redan haft allvarliga tvister med centralkommittén i Bulgarien som hävdade att eftersom bulgarerna hade ockuperat den jugoslaviska delen av Makedonien, skulle också organiserandet av det jugoslaviska kommunistpartiet i denna provins ske under bulgarisk ledning. Tvisten avbröts slutligen av Komintern som godkände den jugoslaviska ståndpunkten, men detta inträffade först efter det tyska anfallet på Sovjetunionen. Inte desto mindre fortsatte tvisten om Makedonien, misshälligheter uppstod också i frågor som rörde partisanresningen mot de bulgariska ockupationsstyrkorna, och dessa motsättningar tillspetsades ytterligare när det blev klart att Tysklands, och därmed också Bulgariens ofrånkomliga nederlag närmade sig. Även Vlahovic hade lagt märke till de krav som bulgarerna i Moskva framförde beträffande det jugoslaviska Makedonien. För att säga sanningen måste här tilläggas att Dimitrov i dessa frågor intog en helt annan hållning. För honom var frågan om ett närmande mellan Bulgarien och Jugoslavien det viktigaste problemet. Men jag tror inte att ens han anslöt sig till ståndpunkten att makedonierna måste betraktas som en särskild nationalitet, trots det faktum att hans mor var makedoniska och att hans inställning till makedonierna sålunda präglades av en viss sentimentalitet.

Kanske jag gav uttryck för alltför stor bitterhet när jag svarade Kolarov: ”Jag vet inte om det makedoniska språket står närmare serbiskan eller bulgariskan, men makedonierna är inte bulgarer, inte heller hör Makedonien till Bulgarien.” Detta svar väckte Dimitrovs irritation. Han rodnade och vinkade med handen. ”Det har ingen betydelse!” Och därpå övergick han till en annan fråga.

Jag kan inte längre exakt erinra mig vilka som deltog i det andra sammanträffandet med Dimitrov, men jag är säker på att Tjervenkov inte kan ha varit frånvarande. Mötet ägde rum strax innan jag återvände till Jugoslavien i början av juni 1944. Avsikten med detta sammanträffande var att diskutera samarbetet mellan de jugoslaviska och bulgariska kommunisterna. I själva verket var detta ett ämne som knappt var lönt att diskutera, ty vid den tidpunkten hade bulgarerna ännu inte satt upp några partisanförband.

Jag var mycket mån om att militära operationer skulle inledas och partisanförband sättas upp i Bulgarien, och jag betecknade det som rena önsketänkandet att räkna med en resning inom

den kungliga bulgariska armén. Jag baserade mina slutsatser på våra erfarenheter från Jugoslavien. Den gamla jugoslaviska armén bidrog nämligen endast med enstaka officerare till partisanrörelsen, medan kommunistpartiet mitt under en förtvivlad kamp måste skapa en armé av små förband. Det var tydligt att också Dimitrov delade dessa illusioner, men samtidigt gav han sitt medgivande till att snabba och energiska åtgärder skulle vidtas för att grunda partisanförband.

Det var tydligt att han visste någonting som jag inte hade reda på. När jag påpekade att vi också i Jugoslavien, där ockupationen hade förstört den gamla statsapparaten, hade behövt en rätt lång tid för att komma tillrätta med dess kvarlevor, svarade han: ”Om tre eller fyra månader kommer det under alla omständigheter att bryta ut en revolution i Bulgarien. Röda armén står snart vid landets gränser!”

Ehuru Bulgarien inte var i krigstillstånd med Sovjetunionen, stod det klart för mig att Dimitrov räknade med Röda armén som den avgörande faktorn i detta fall. Visserligen förklarade han inte kategoriskt att Röda armén skulle marschera in i Bulgarien, men det var tydligt att han redan då visste att det skulle ske, och att han ville ge mig en antydning om saken. När jag insåg vad Dimitrov visste och till vem han ställde sina förhoppningar, förstod jag att mitt envetna framhållande av vikten att inleda partisanoperationer och grunda partisanförband hade förlorat all mening och betydelse. Samtalet återgick snart till ett utbyte av åsikter och framförandet av broderliga hälsningar till Tito och de jugoslaviska kämparna.

Dimitrovs inställning till Stalin är värd att anteckna. Också han talade om den sovjetryske ledaren med beundran och respekt, men utan ostentativt smicker eller underdånighet. Det var tydligt att han förhöll sig till Stalin som en revolutionär som disciplinerat underkastade sig ledaren, men samtidigt som en revolutionär som tänkte självständigt. Främst underströk han den roll som Stalin spelade i det pågående kriget.

”När tyskarna stod utanför Moskva, präglades läget av en viss osäkerhet och förvirring”, berättade han. ”Sovjetregeringen hade lämnat staden och begett sig till Kujbysjev. Men Stalin stannade kvar i Moskva. På den tiden vistades jag i hans omedelbara närhet i Kreml. Jag föreslog Stalin att Komintern skulle rikta en proklamation till de tyska soldaterna. Han gick med på det, trots att han inte trodde att det skulle leda till några resultat. Kort därpå måste också jag lämna Moskva. Stalin däremot ville inte resa, han var fast besluten att försvara staden. Och i det mest dramatiska ögonblicket höll han en parad på Röda torget för att fira årsdagen av oktoberrevolutionen. De divisioner som stod uppställda framför honom skulle just avgå till fronten. Man kan inte beskriva vilken ofantlig moralisk inverkan det hade på folket, då det blev bekant att Stalin var kvar i Moskva och då man fick höra hans ord. Denna händelse återställde det ryska folkets tro på segern och höjde dess självförtroende, och det var mera värt än en stark och väl utrustad armé.”

Vid detta tillfälle blev jag också bekant med Dimitrovs hustru. Hon var sudettyska. Detta förtegs emellertid omsorgsfullt till följd av det gränslösa hat mot tyskarna som så spontant hade uppstått hos ryssen i gemen och som han hade så mycket lättare att förstå än den antifascistiska propagandan.

Dimitrovs villa var inredd med smakfull lyx. Där fanns allt – utom glädje. Dimitrovs ende son var död, och i faderns arbetsrum hängde ett porträtt av den bleke gossen. Som revolutionskämpe hade Dimitrov en gång kunnat bära nederlag och glädja sig åt segrar, men nu var han en gammal man vars krafter började sina, och han kunde varken känna glädje eller frigöra sig från det tysta medlidande som omgav honom vid varje steg han tog.

4

Flera månader före vår ankomst till Moskva hade vi fått meddelande om att en jugoslavisk brigad hade satts upp i Sovjetunionen. Något tidigare hade också polska och tjeckiska förband bildats. Hemma i Jugoslavien undrade vi hur det kunde vara möjligt att ett så stort antal jugoslaver befann sig i Sovjetunionen då till och med en stor del av de fåtaliga politiska emigranterna hade försvunnit under de stora utrensningarna.

Här i Moskva fick jag emellertid förklaringen på detta fenomen. Största delen av manskapet i denna jugoslaviska brigad hade tagits från ett regemente som den kroatiska quislingen Pavelic som ett bevis på solidaritet hade skickat till den ryska fronten, där förbandet skulle kämpa vid tyskarnas sida. Men Pavelics trupper följdes inte av lyckan, regementet skingrades, en stor del av dess styrka råkade i fångenskap vid Stalingrad och efter de sedvanliga utrensningarna förvandlades det, fortfarande under ledning av sin kroatiska chef Mesic, till den antifascistiska jugoslaviska brigaden. Några få jugoslaviska politiska emigranter samlades ihop här och där och tilldelades politiska poster i brigaden, medan sovjetryska officerare – både från krigsmakten och säkerhetsorganen – övertog brigadens utrustning och utbildning.

I början insisterade sovjetmaktens representanter på att brigaden skulle bära den kungliga jugoslaviska arméns beteckningar, men när detta förslag mötte motstånd från Vlahovic, gick de med på att införa befrielsearméns emblem. Det var svårt att per korrespondens komma överens om dessa beteckningars utseende, men Vlahovic gjorde vad han kunde, och till slut hade resultatet blivit en slags kompromiss. Vi tog på nytt upp frågan och ledde den till ett för oss godtagbart avgörande.

Några andra svårare problem med denna brigad hade vi inte att lösa, förutom att vi var missnöjda med att den förre chefen hade fått stanna på sin post. Men ryssarna försvarade denna åtgärd med att säga att han hade sadlat om och att han hade inflytande över sina män. Mitt intryck var att Mesic var djupt demoraliserad, och att han som så många andra helt enkelt hade vänt kappan efter vinden för att undgå krigsfångenskap. Själv var han mycket missnöjd, framför allt som hans funktioner inom detta förband var absolut betydelselösa och hans chefsställning helt formell.

Brigaden var förlagd i en skog nära staden Kolomna. Manskapet bodde i lerhyddor och undergick en hård utbildning utan hänsyn till den stränga ryska vintern. Först var jag förvånad över den stränga disciplin som rådde i detta förband. Där tyckte jag mig spåra en viss motsägelse, en oförenlighet mellan de mål som förbandet förutsattes arbeta för och det sätt som användes för att bibringa männen kännedom om dessa mål. I våra partisanförband rådde kamratskap och solidaritet, och stränga bestraffningar användes endast för plundring och insubordination. Här grundade sig allt på blind underkastelse, som till och med skulle ha fyllt Fredrik I:s preussare med beundran. Men någon förändring i detta avseende lyckades vi inte åstadkomma; här hade vi ju å ena sidan de obevekliga, bistra sovjetryska instruktörerna, å den andra män som nyss hade kämpat på tyskarnas sida. Vi utförde en inspektion, höll ett tal, berörde ytligt vissa problem och lämnade allt som det hade varit. Det hela slutade givetvis med den oundvikliga festen med officerarna som samtliga blev berusade av det ideliga skålandet för Stalin och Tito och de tätt förekommande omfamningarna i det slaviska broderskapets namn.

En av våra mindre betydande uppgifter var att låta göra det nya Jugoslaviens första krigsdekorationer. I denna fråga möttes vi av full förståelse, och om medaljerna – i synnerhet minnesmedaljen för fälttåget 1941 – inte blev så lyckade, kunde det inte skyllas så mycket på den sovjetryska fabriken som på de dåliga skisser som vi hade med oss från Jugoslavien.

Högsta överinseendet över de utländska förbanden utövades av NKVD-generalen Zjukov. Han var smärt och askblond, alltjämt ung och energisk, och saknade inte heller humor och en förfinad cynism – egenskaper som inte är ovanliga inom den hemliga underrättelsetjänsten. På tal om den jugoslaviska brigaden sade han: ”Den är inte så dålig, i betraktande av det material som vi måste arbeta med.” Och det var sant. Även om man knappast kan säga att den utmärkte sig när den senare överflyttades till Jugoslavien, bör detta inte tillskrivas männens egenskaper som krigare, utan snarare bristen i organisation och erfarenheter av att ingå som del i en armé så olik den sovjetryska och under förhållanden så vitt skilda från dem som rådde på östfronten.

General Zjukov höll en mottagning till vår ära. Där råkade jag i samtal med mexikanske militärattachén som erbjöd oss hjälp, men olyckligtvis kunde vi inte finna på ett sätt att få fram den till våra trupper i Jugoslavien.

Strax före min avresa från Moskva var jag bjuden på middag till general Zjukov. Han och hans hustru bodde i en liten tvårummare. Allt var komfortabelt men enkelt, ehuru man kunde säga att det nästan var luxuöst för Moskvans förhållanden, i synnerhet under kriget. Zjukov var en förträfflig statstjänsteman, och på grundval av sina egna erfarenheter hyste han större förtroende för våld än ideologisk övertalning när det gällde att förverkliga kommunismen. Förhållandet mellan oss utvecklades till en viss intimitet, men samtidigt förefanns där en reservation, ty ingenting kunde överbrygga skillnaderna i våra vanor och åsikter. Politiska vänskapsband är till nytta endast då båda parterna förblir vad de är. Vid avskedstagandet överräckte Zjukov till mig en automatpistol av officersmodell – en anspråkslös gåva, men välkommen i krigstider.

Jag var också med om ett sammanträffande av helt annan karaktär: med det sovjetryska hemliga underrättelseväsendet. En dag fick jag genom kaptan Kozovskijs förmedling i mitt hotellrum ta emot besök av en liten, anspråkslöst klädd man, som inte försökte fördölja det faktum, att han tillhörde den statliga säkerhetstjänsten. Vi kom överens om ett sammanträffande följande dag, och det på ett så konspiratoriskt sätt att jag, med min mångåriga erfarenhet av underjordiskt arbete, betraktade hela arrangemanget som alltför invecklat, men trots detta som en ren kliché. En bil inväntade mig på en närbelägen gata, och efter en färd med många omvägar flyttade vi över till en annan, bara för att något senare avlämnas vid en för mig okänd gata i den stora staden. Därifrån gick vi till fots till en tredje gata, där någon genom fönstret i ett väldigt hyreshus kastade ner en liten nyckel, som till slut gav oss möjlighet att träda in i en luxuöst möblerad lägenhet tre trappor upp.

Innehavaren av denna lägenhet – om det nu var innehavaren – var en av dessa nordiska blondiner med klara ögon och en fyllighet som ytterligare underströk hennes skönhet och kraftfullhet. Hennes strålände skönhet spelade ingen roll, åtminstone inte i denna situation, och det visade sig snart att hon var en långt mera betydande person än mannen som hade ledsagat mig. Det var hon som skötte förhöret och han antecknade svaren. De var mera intresserade av de män som innehade ledande poster inom kommunistpartiet än av sådana som tillhörde andra partier. Jag hade den otrevliga känslan av att vara underkastad ett polisförhör, men ändå hade jag klart för mig att det var min plikt som kommunist att ge de begärda upplysningarna. Om någon medlem av det sovjetryska kommunistpartiets centralkommitté hade kallat mig, skulle jag inte ha tvekat. Men varför ville dessa människor pumpa mig på uppgifter om kommunistpartiet och ledande kommunister, när deras uppgift var att bekämpa Sovjetunionens fiender och eventuella provokatörer, som hade nästlat sig in i kommunistpartierna? Trots min tvekan besvarade jag deras frågor, men jag undvek alla precisa eller negativa omdömen och i synnerhet alla hänsyftningar på inre slitningar. Detta gjorde jag lika mycket för att jag kände en moralisk motvilja mot att ge uppgifter om mina kamrater som de inte visste någonting om, som av en inre intensiv aversion mot dessa

människor vilka enligt mina begrepp inte hade någon rätt att tränga sig in i min privata värld, mina åsikter och mitt parti. Min förlägenhet överfördes av allt att döma också till mina värdar, för den sakliga delen av sammanträffandet klarades av på en och en halv timme. Därefter förvandlades samvaron till en mera kamratlig konversation vid kaffe och kakor.

Mina kontakter med den sovjetryska allmänheten var både oftare förekommande och direkta. På den tiden var inte den enskilde sovjetmedborgarens umgänge med utlänningar från allierade länder underkastat särskilt stränga restriktioner.

Till följd av att vi var invecklade i ett krig och att vi representerade det enda kommunistiska parti och det enda folk som hade öppet revolterat mot Hitler, väckte vi en viss nyfikenhet. Författare kom till oss för att få ny inspiration, filmproducenter ville höra intressanta historier, journalister ville ha upplysningar och stoff till artiklar, och unga män och kvinnor ville att vi skulle hjälpa dem att med flyg komma till Jugoslavien som frivilliga.

Pravda, den mest auktoritativa dagliga tidningen, bad att jag skulle skriva en artikel om kampen i Jugoslavien, och *Novoje Vremja* ville ha en artikel om Tito. I bägge fallen stötte jag på svårigheter, när artiklarna skulle publiceras. *Pravda* utelämnade nästan allt som hade att göra med kampens karaktär och dess politiska konsekvenser. Det var emellertid helt enligt kutymen inom kommunistpartierna att ändra tidningsartiklar så att de överensstämde med partilinjen. Men det gjordes bara då det var fråga om grova irrläror eller då artiklarna behandlade särskilt känsliga frågor. I det här fallet hade *Pravda* strukit allt som hade att göra med den innersta kärnan i vår kamp – den nya regimen och de sociala förändringarna. Tidningen gick till och med så långt att den retuscherade min stil, alla ordvändningar av lite ovanligare slag ströks, meningar förkortades och vissa uttryck ströks helt och hållet. Efter dessa förändringar var artikeln grå och oinspirerad. Efter en hård dust med en av redaktörerna gick jag med på stympningen, det skulle ju ha varit meningslöst att skapa antagonism när det gällde en sådan fråga, och det var bättre att publicera artikeln sådan den var än att inte publicera den alls.

Artikeln i *Novoje Vremja* ledde till ännu svårare slitningar. Redaktionen ingrepp i min stil och min inspiration var inte fullt så drastisk, men den vattnade ur eller uteslöt praktiskt taget allt som hade att göra med mitt framhävande av Titos enastående personlighet och utomordentliga betydelse. Under min första konferens med en av tidningens redaktörer gick jag med på några obetydliga ändringar. Det var först vid den andra konferensen – när det gick upp för mig att ingen utom Stalin kunde uppförstoras i Sovjetunionen och redaktören öppet erkände detta i följande ordalag: ”Det är lite besvärligt för kamrat Stalins skull; så är det helt enkelt hos oss”, som jag gick med på de övriga ändringarna, desto mer som denna artikel faktiskt hade bevarat sin färg och sin innersta mening.

För mig liksom för de övriga jugoslaviska kommunisterna var Stalins ledarskap obestridligt. Inte desto mindre förbryllade det mig att andra kommunistledare – i detta fall Tito – inte kunde få det beröm som de från allmänt kommunistisk synpunkt förtjänade.

I det här fallet betyder det ingenting att Tito själv var mycket smickrad över denna artikel, och att sovjetpressen, åtminstone så vitt jag vet, aldrig hade publicerat något så reservationslöst prisande av någon annan levande person än Stalin.

Den enda förklaringen till denna omständighet är att den allmänna opinionen i Sovjetryssland – det vill säga partiets opinion, ty någon annan existerar inte – var entusiastisk för jugoslavernas kamp. Men också för att stämningen i det sovjetiska samhället hade undergått en förändring under kriget.

När jag nu blickar tillbaka står det klart för mig att man vid denna tidpunkt i Sovjetunionen spontant hade kommit till den uppfattningen att det efter ett krig, i vilket sovjetfolket hade

demonstrerat sin kärlek till fosterlandet och till revolutionens grundläggande landvinningar, inte längre skulle finnas något rimligt skäl för de politiska restriktioner och de ideologiska åsiktsmonopol som kontrollerades av en handfull ledare, i synnerhet av en enda ledare. Världen förändrades inför ögonen på sovjetfolket. Det var tydligt att Sovjetunionen efter kriget inte skulle vara den enda socialistiska makten och att nya revolutionära ledare och folktribuner snart skulle träda fram på den världspolitiska arenan.

Denna atmosfär och dylika åsikter var på den tiden inte besvärande för de sovjetiska ledarna, tvärtom bidrog det till krigsansträngningarna. Ledarna hade med andra ord ingen orsak att dämpa illusioner av denna art. När allt kom omkring höll Titos, eller snarare jugoslavernas kamp på att åvägabringa förändringar på Balkan och i Centraleuropa, som inte försvagade Sovjetunionens position utan snarare stärkte dem. Sålunda fanns det ingen orsak att inte göra jugoslaverna populära och hjälpa dem.

Men i detta problem fanns det ytterligare en betydelsefull faktor. Trots alliansen med de västerländska demokratierna kunde Sovjetryssland, eller snarare de sovjetryska kommunisterna, inte frigöra sig från en känsla av att de stod ensamma i kampen. De kämpade en kamp på liv och död för att få överleva, och uteslutande för sitt eget sätt att leva. Och i betraktande av att det ännu inte fanns någon andra front, det vill säga att inga avgörande strider utkämpades i väster vid en tidpunkt som var avgörande för det ryska folkets öde, kände sig till och med gemene man och den menige soldaten ensam. Resningen i Jugoslavien hjälpte till att skingra denna känsla av ensamhet såväl hos ledarna som hos folket.

Såväl i min egenskap av kommunist som, jugoslav var jag rörd av den kärlek och den aktning som jag mötte överallt, i synnerhet i Röda armén. Med gott samvete skrev jag i gästboken på en utställning av erövrade tyska vapen: ”Jag är stolt över att här inte finns några vapen från Jugoslavien!” Där fanns nämligen vapen från alla delar av Europa.

Ett förslag väcktes att vi skulle besöka sydvästfronten – Andra ukrainska fronten – som stod under befäl av marskalk I. S. Konjev. Vi flög till Uman, en liten stad i Ukraina – och befann oss i ett väldigt ödelagt område med gapande sår som kriget och ett måttlöst hat hade lämnat efter sig.

Den lokala sovjeten arrangerade en supé och ett möte med stadens officiella personligheter. Supen som avåts i en vanvårdad, illa medfaren byggnad kunde knappast kallas en trevlig tillställning. Biskopen av Uman och partisekreteraren var oförmögna att dölja sin ömsesidiga motvilja ens i närvaro av utlänningar, trots att de båda, var och en på sitt sätt, deltog i kampen mot tyskarna.

Jag hade tidigare hört av sovjetjänstemän att den ryske patriarken så snart kriget bröt ut och utan att inhämta regeringens tillstånd började dela ut duplicerade herdabrev i vilka han predikade mot de tyska inkräktarna, och att dessa mötte ett gensvar som sträckte sig långt utom prästerskapet. Dessa appeller var också tilltalande rent stilistiskt sett, och i den monotona sovjetpropagandan utgjorde de ett strålande undantag med sin gammaldags och religiösa patriotism. Sovjetregeringen fann sig snabbt i detta nya läge och accepterade tacksamt kyrkans stöd, trots det faktum att den alltså betraktades som en mindre önskvärd kvarleva från den gamla ordningen. Ett av resultaten av krigets olyckor var alltså att religionen gick en renässans till mötes och gjorde stora framsteg, och chefen för den sovjetryska delegationen i Jugoslavien, general Kornejev, berättade att många människor – bland dem också många i inflytelserika ställningar – i ett ögonblick då landet hotades av en dödlig fara funderade på att tillgripa den ortodoxa tron som en mera permanent ideologisk pådrivare. ”Vi skulle ha räddat Ryssland till och med med ortodoxins hjälp om det hade varit oundvikligt!” förklarade han.

I dag låter detta otroligt. Men endast för dem som inte fattar tyngden av de slag som drabbade det ryska folket, för dem som inte förstår att varje mänsklig gemenskap ofrånkomligen lägger sig till med och utvecklar sådana idéer som i ett givet ögonblick är bäst lämpade att vidmakthålla och förbättra dess existensmöjligheter. General Kornejev var visserligen en drinkare, men han var inte obegåvad och han var varmt tillgiven sovjetsystemet och kommunismen. För en man som jag, som hade vuxit upp med den revolutionära rörelsen och som, måste kämpa för att överleva genom att envist hålla på den ideologiska renheten, föreföll Kornejevs hypoteser absurda. Men ändå var jag inte alls förvånad – en sådan spridning hade den ryska patriotismen, för att inte säga nationalismen fått – då biskopen av Uman höjde en skål för Stalin, ”enaren av allt ryskt land”. Stalin fattade intuitivt att hans regim och hans sociala system inte kunde motstå de förintande slag som tyska armén delade ut om de inte sökte stöd i det ryska folkets urgamla andliga strävanden och kynne.

Partisekreteraren i staden Uman kokade av bitterhet när han hörde biskopen skickligt och diskret betona kyrkans avgörande roll i kampen mot inkräktarna, och än mera när denne framhöll befolkningens passiva inställning. Det partisanförband som stod under sekreterarens befäl var så svagt till numerären att han knappt förmådde hålla det protyska ukrainska gendarmeriet i schack.

Det var faktiskt omöjligt att dölja ukrainarnas passiva inställning till kriget och de sovjetiska segrarna. Befolkningen gav ett intryck av dyster förtegenhet, och den ägnade oss ingen uppmärksamhet. De officerare som vi kom i kontakt med försökte visserligen försvara eller försköna ukrainarnas uppträdande, men vår ryske chaufför förbannade deras mödrar för att de inte hade kämpat bättre och för att det nu var ryssarnas sak att befria dem.

Följande dag gav vi oss ut i den ukrainska vårmodden – i den segerrika Röda arméns spår. Den förstörda, demolerade tyska utrustning som vi så ofta mötte på vår väg utgjorde ett effektivt tillskott till vår redan förut höga uppfattning om Röda arméns skicklighet och slagkraft, men mest av allt förundrade vi oss över den ryske soldatens hårdhet och självupppoffring och hans förmåga att i dagar och veckor hålla ut, nergrävd till midjan i gyttja, utan bröd eller sömn, under en orkan av eld och stål som levererades mot honom under tyskarnas desperata motanfallsförsök.

Om jag bortser från en missledd, dogmatisk och romantisk entusiasm, skulle jag i dag, på samma sätt som då, värdera den Röda armén, och speciellt dess ryska kärna, mycket högt. Det är sant att de sovjetiska befälskadrerna och i ännu högre grad underofficerarna och de meniga soldaterna erhåller en ensidig politisk uppfostran, men i alla andra avseenden utvecklar de initiativ jämsides med en viss kultur. Disciplinen är sträng och obetingad men inte oresonlig, den står i överensstämmelse med arméns främsta målsättning och uppgifter. De sovjetryska officerarna är inte bara tekniskt sett synnerligen framstående, de utgör också den mest begåvade och kraftfulla delen av den ryska intelligentsian. De är förhållandevis väl betalda, men ändå utgör de inte en avskild kast, och även om man inte fordrar alltför stora kunskaper i de marxistiska dogmerna av dem, väntar man sig i desto högre grad att de skall vara tappra och inte vika tillbaka i striden – som ett exempel kan jag nämna att den armékårchef som vi träffade i Jassy hade sin stridsledningsplats tre kilometer från de tyska linjerna. Stalin hade genomfört omfattande utrensningssaktioner, i synnerhet bland det högre befälet, men dessa hade inte haft en så förödande inverkan som man i allmänhet tror, ty han tvekade inte att samtidigt befordra unga och begåvade män. Varje officer som var honom och hans strävanden trogen, visste att hans ambitioner skulle mötas med uppmuntran. Den snabbhet och beslutsamhet med vilken han genomförde förändringarna i högsta ledningen mitt under ett brinnande krig bekräftade hans anpassningsförmåga och vilja att bereda talangfulla män en snabb karriär. Han agerade samtidigt i två olika riktningar: han införde i armén absolut lydnad till regeringen, partiet och honom själv, och han skydde inga medel för att förbättra den

militära beredskapen, säkra en högre levnadsstandard för armén och bereda de bästa männen snabb befordran.

Det var en arméchef i Röda armén som för första gången gav uttryck för en tanke som ännu på den tiden var främmande för mig, men som lät djärv och framsynt. När kommunismen har triumferat i hela världen, hävdade han, skulle kriget bli bittrare än de någonsin hade varit. Enligt Marx' teorier, som de sovjetryska officerarna kände lika väl som jag, är kriget uteslutande ett resultat av klasskamp, och eftersom kommunismen avskaffar klasserna, skulle alltså nödvändigheten för människorna att föra krig också försvinna. Men denne general, många ryska soldater och även jag själv kom i den ohyggligaste strid jag någonsin har tagit del i att inse några ytterligare sanningar om krigets fasor: striderna människorna emellan kommer att nå sin yttersta form av bitterhet först då alla människor är underkastade samma sociala system, ty systemet som sådant kommer att visa sig ohållbart och olika sekter kommer att inleda en hänsynslös utrotning av människosläktet för att befördra dess än högre "lycka". Bland dessa sovjetryska officerare som var skolade i marxismens dogmer var denna tanke oväsentlig och stuvades undan. Men jag glömde den inte, inte heller trodde jag att den hade uppkommit av en slump. Även om deras medvetande inte var genomträngt av insikten om att inte ens det samhälle som de försvarade var fritt från djupgående och antagonistiska motsättningar, hade de i alla fall en dunkel uppfattning om att även om människan inte kan leva utanför ett ordnat samhälle och utan systematiskt ordnad tankevärld, är hennes liv inte desto mindre även underkastat andra, tvingande krafters inverkan.

Vi blev vana vid både det ena och det andra under vår vistelse i Sovjetunionen. Men inte desto mindre kunde vi, i vår egenskap av kommunistpartiets och revolutionens barn som byggt upp sitt självförtroende och tillvunnit sig folkets aktning genom asketisk renhet, inte hjälpa att vi blev djupt chockerade över det supkalas som hölls till vår ära kvällen före vår avresa från fronten. Resten försiggick i marskalk Konjevs högkvarter i en by någonstans i Bessarabien.

Flickor som var för vackra och för extravagant klädda för att vara servitriser bar in väldiga mängder av de utsökta rätter – kaviar, rökt lax och forell, färska gurkor och inlagda unga äggplantor, kokt och rökt skinka, kalla helstekta smågrisar, varma köttpiroger, vällagrade ostar, borsjtj, fräsande stekar, och till slut fotshöga tårtor och bricker med tropiska frukter, tunga så att borden dignade under dem.

Redan tidigare hade vi tyckt oss märka att de sovjetryska officerarna väntade på denna fest med högt spända förväntningar. De anlände också alla fast beslutna att inte spara sig när det gällde att äta och dricka. Men jugoslaverna infann sig som till en svår prövning, de måste dricka trots att det inte var förenligt med deras kommunistiska moralkodex, det vill säga med de seder som rådde inom deras armé och deras parti. Men hur som helst, de uppförde sig tadellöst, i synnerhet om man tar i betraktande att de inte var vana vid spritdrycker. Ett oerhört uppbåd av viljestyrka och pliktmedvetenhet hjälpte dem att överleva många skålar som dracks "botten upp", vilket sålunda räddade dem från skam och nesa i slutet av festen.

Jag drack alltid mycket litet och försiktigt, varvid jag skyllde på min huvudvärk som jag faktiskt led av på den tiden. Vår general Terzic såg tragisk ut. Han måste dricka hur ogärna han än ville, ty han visste inte hur han skulle bära sig åt för att avvisa en rysk kollegas erbjudande om en skål för Stalin just som han två sekunder tidigare hade gjort sitt bästa för att hedra Tito på samma sätt.

En ännu sorgligare bild erbjöd emellertid vår eskort. Han var en överste från sovjetryska generalstaben, och på grund av att han var från "de bakre linjerna" slog både marskalken och hans generaler ner på honom och begagnade sig av sin högre rang. Marskalk Konjev fäste inget avseende vid det faktum att denne överste led av en starkt försvagad hälsa. Han hade fått

en befattning vid generalstaben sedan han hade sårats vid fronten. Marskalken helt enkelt befallde översten: ”Överste, töm tio centiliter vodka för Andra ukrainska frontens framgång!” På dessa ord följde dödystnad. Allas blickar riktades mot översten. Jag hade lust att inskrida till hans förmån. Men han reste sig, ställde sig i givakt och drack. Snart bröt svett droppar fram i hans höga, bleka panna.

Alla de närvarande hängav sig dock inte åt det ohejdade supandet, de som var i tjänstgöring och i kontakt med fronten drack inte. Inte heller brukade staben dricka vid fronten utom då det var absolut lugnt. Officerarna berättade att Zjdanov under det finska kriget hade föreslagit Stalin att han skulle tillåta utdelningen av tio centiliter vodka per dag och man. Från den tiden hade denna sed slagit rot i Röda armén, utom att ransonen fördubblades före ett anfall. ”Soldaterna känner sig mera avspända”, förklarade man för oss.

Marskalk Konjev drack inte heller. Han hade ingen överordnad som kunde befalla honom att göra det, och dessutom hade han bekymmer med sin lever, och läkarna hade förbjudit honom att dricka. Han var en blond, högväxt man i femtiårsåldern med ett mycket energiskt, magert ansikte. Han gillade visserligen festandet, ty han bekände sig till den officiella ”filosofin” att ”en soldat måste få slå sig lös ibland”, men själv stod han över allt sådant, han var säker på sig själv och sina trupper vid fronten.

Författaren Boris Polevoj följde oss till fronten som korrespondent för Pravda. Ibland blev han alltför entusiastisk över sitt lands heroism och de sovjetryska soldaternas dygder, men en gång berättade han en intressant anekdot om Konjevs övermänskliga mod och sinnesnärvaro. Marskalken hade en dag gått för att inspektera en framskjuten observationsplats då han plötsligt befann sig under tysk granatkastareld. Konjev låtsades titta genom sin kikare, men i själva verket höll han hela tiden noga reda på hur hans officerare uppförde sig. De visste alla att de skulle bli degraderade på fläcken om de visade den allra minsta tvekan, och ingen av dem vågade påpeka för marskalken att han riskerade sitt eget liv. Eldgivningen fortsatte. Män sjönk döda och sårade till marken, men han lämnade observationsplatsen först när inspektionen var genomförd. Vid ett annat tillfälle träffades han av ett splitter i benet. De drog av honom stöveln och förband såret, men han stannade på sin post.

Konjev hörde till de officerare som Stalin under kriget hade utnämnt till höga befäl. Han var inte i lika hög grad ett exempel på snabb befördran som Rokossovskij. Konjevs karriär var nämligen varken plötslig eller stormig som den senares. Han anslöt sig strax efter revolutionen som ung arbetare till Röda armén, passerade i rätt normal takt graderna och de olika militärskolorna. Men också han gjorde sin karriär på slagfältet, vilket var typiskt för Röda armén under Stalins ledning i andra världskriget.

Konjev, som i allmänhet var känd för sin fåordighet, förklarade i några få ord för mig förloppet av slaget vid Korsun–Sjevtjenkovskij som nyss hade avslutats och som i Sovjetunionen jämfördes med slaget vid Stalingrad. Inte utan triumferande stolthet tecknade han en bild av den slutliga tyska katastrofen. Mellan åtti- och hundra tusen man som vägrade att kapitulera trängdes in på ett litet område, där stridsvagnarna malde sönder deras tunga vapen och kulsprutenästen, varpå kosackkavalleriet fick i uppdrag att göra slut på dem. ”Vi lät kosackerna hugga och slå så länge de ville och orkade. De högg till och med händerna av dem som lyfte dem till tecken på kapitulation!” berättade marskalken med ett leende.

Jag måste medge att också jag i detta ögonblick kände glädje över det öde som hade drabbat tyskarna. Också i mitt land hade nazismen, under förebärande att den representerade en högre ras, utsatt oss för ett krig som var helt blottat på alla mänskliga hänsyn. Men samtidigt greps jag av en annan känsla – fasa över att det måste vara så, att det inte kunde vara annorlunda.

Jag hade fått min plats på denna ovanliga personlighets högra sida och var mycket angelägen om att få klarhet i vissa frågor som speciellt intresserade mig. För det första: Varför avlägsnades Vorosjilov, Budjonnyj och många andra högre chefer, under vilkas ledning Sovjetunionen inledde kriget, inom kort från sina poster?

”Vorosjilov är en man vars mod står höjt över alla tvivel”, svarade Konjev. ”Men – han var oförmögen att förstå den moderna krigföringen. Hans förtjänster är väldiga, men – slaget måste vinnas. Under inbördeskriget, då Vorosjilov kom fram i rampljuset, hade Röda armén praktiskt taget inga stridsvagnar eller flygplan att kämpa emot, men i det här kriget är det just dessa tekniska stridsmedel som spelar den avgörande rollen. Budjonnyj har aldrig haft några större kunskaper, och han har heller inte brytt sig om att studera. Han visade sig vara fullständigt inkompetent och tillät att förfärliga misstag gjordes. Sjaposjnikov var och förblir en teknisk stabsofficer.”

”Och Stalin?” frågade jag.

Konjev bemödade sig om att inte visa någon förvåning när han hörde denna fråga och svarade efter ett ögonblicks eftertanke: ”Stalin är en universalbegåvning. Han har en enastående förmåga att se kriget i stort, och detta gör det möjligt för honom att utöva ett framgångsrikt ledarskap.”

Han sade ingenting mer, ingenting som kunde låta som en stereotyp glorifiering av Stalin. Han förbigick med tystnad den rent militära sidan av Stalins ledarskap. Konjev var en gammal kommunist som var regimen och partiet uppriktigt tillgiven, men när det gällde hans synpunkter på militära frågor, tror jag att man kan säga att han orubbligt höll på sina egna åsikter.

Konjev överräckte också gåvor till oss. Tito fick hans egen personliga fältkikare och vi andra fick pistoler. Jag behöll min ända tills de jugoslaviska myndigheterna konfiskerade den i samband med min arrestering 1956.

Vid fronten fick man höra otaliga exempel på de meniga soldaternas personliga hjältemod, orubbliga ståndaktighet och initiativkraft. Ryssland var berett till vilka uppoffringar och försakelser som helst för att nå den slutliga segern. På den tiden hängav sig Moskva, och vi också för den delen, med barnslig entusiasm åt saluterna som avfyrades för att hälsa segrar bakom vilka skymtade eld och blod, men också bitterhet. Dessa segrar var givetvis en källa till glädje också för oss jugoslaviska kämpar som sörjde över vårt lands olyckor. Det var som om ingenting annat hade existerat i Sovjetunionen än denna gigantiska, påtvingade ansträngning, bakom vilken stod ett land utan gränser och ett mångmiljonhövdat folk. Även jag såg endast detta, och missledd som jag var identifierade jag det ryska folkets fosterlandskärlek med sovjetsystemet, ty det var det senare som var min dröm, den höga princip som jag kämpade för.

5

Klockan måste ha varit ungefär fem på eftermiddagen, jag hade just avslutat mitt föredrag i Panslaviska kommittén och beredde mig att besvara frågor när någon viskade åt mig att jag genast skulle sluta för att ägna mig åt en annan, brådskande och viktig angelägenhet. Inte bara vi jugoslaver utan också de sovjetryska myndigheterna hade tillmätt detta föredrag särskilt stor betydelse. Molotovs ställföreträdare, A. Losovskij, hade presenterat mig för en utvald åhörarskara. Tydligt blev det jugoslaviska problemet allt mera aktuellt bland de allierade.

Jag ursäktade mig, eller också var det någon annan som framförde mina ursäkter, och plötsligt stod jag ute på gatan mitt i trafiken. Där blev jag tillsammans med general Terzic instoppad i en främmande och inte alltför imponerande bil. Först då bilen redan hade satt sig i rörelse

meddelade oss en obekant överste från säkerhetstjänsten att vi skulle bli mottagna av Josif Vissarionovitj Stalin. Vid det här laget hade vår militärmission flyttat till en villa i Serebrenyj Bor, en förort till Moskva. Jag kom plötsligt ihåg gåvorna till Stalin och undrade bekymrad om det var för sent för oss att göra denna långa omväg för att hämta dem. Men den effektiva säkerhetstjänsten hade också tagit hand om den detaljen, och gåvorna låg bredvid översten i bilen. Allt var sålunda i bästa ordning, också våra uniformer, vi hade nämligen redan i tio dagar gått i nya sådana som var gjorda i en sovjetfabrik. Vi hade alltså ingenting annat att göra än att sitta lugnt och lyssna till översten och fråga honom så litet som möjligt.

Jag var redan van vid denna senare detalj. Men jag kunde inte undertrycka min upphetsning. Den trängde fram ur mitt outgrundliga innersta djup. Jag var intensivt medveten om min blekhet och min glädjefyllda men samtidigt nästan panikslagna spänning.

Kunde någonting i världen vara mera spännande för en kommunist, en man som kom från krig och revolution? Att bli mottagen av Stalin – detta var den högsta möjliga belöningen för våra partisanstridarnas och vårt folks hjältemod och lidanden. I fängelsecellerna och i krigets förödelse, i de inte mindre våldsamma andliga kriserna och sammanstötningarna med kommunismens inre och yttre fiender, var Stalin någonting mer än en ledare i striden. Han var inkarnationen av en idé, i kommunisternas tankevärld personifierade han denna idé i dess renaste form, och sålunda var han också ofelbar och utan synd. Stalin var den segerrika striden av i dag och människosläktets broderskap av i morgon. Jag insåg att det var en ren tillfällighet att jag var den förste jugoslaviske kommunist som blev mottagen av honom. Men ändå kände jag både stolthet och glädje över att jag skulle bli i tillfälle att berätta för mina kamrater om detta sammanträffande och dessutom säga någonting om det till de kämpande männen i Jugoslavien.

Plötsligt förflyktigades allt som hade gjort ett obehagligt intryck på mig i Sovjetunionen och alla misshälligheter mellan oss och sovjetledarna förlorade sin betydelse och sin tyngd, som om de aldrig hade inträffat. All irritation suddades ut inför den allt uppslukande storheten och skönheten i det som nu skulle hända mig. Vad hade mitt personliga öde att betyda jämfört med storheten i den pågående kampen, och vad hade våra meningsskiljaktigheter att betyda i jämförelse med det oundvikliga och snara förverkligandet av vår idé?

Läsaren måste ha klart för sig att jag på den tiden faktiskt trodde att trotskisterna, bucharinisterna och andra oppositionsmän inom partiet faktiskt var spioner och skadegörare, och att sålunda de drastiska åtgärder som hade vidtagits mot dem och mot alla andra så kallade klassfiender faktiskt var berättigade. Om jag hade lagt märke till att de som hade vistats i Sovjetunionen under de stora utrensningarna i mitten av trettitalet hade en benägenhet att lämna vissa saker osagda, trodde jag att dessa hade med obetydligheter och överdrifter att göra. Det var som att skära i friskt kött för att göra sig av med det sjuka, som Dimitrov en gång uttryckte det i ett samtal med Tito. Därför uppfattade jag alla de grymheter som Stalin hade begått precis som hans propaganda hade framställt dem – som oundvikliga revolutionära åtgärder, vilka endast bidrog till hans storhet och hans historiska roll. Ännu i dag kan jag inte med säkerhet säga vad jag skulle ha gjort om jag hade fått veta sanningen om rättegångarna och utrensningarna. Med visshet kan jag däremot säga att mitt samvete skulle ha gått igenom en svår kris, men det är inte uteslutet att jag skulle ha fortsatt att vara kommunist – övertygad om att det fanns en kommunism som var mera ideell än den som redan existerade. För när det gäller kommunismen som idé, är det viktigaste inte vad som görs, utan varför man gör det. För övrigt var det den mest rationella och mest berusande, allt omfattande ideologin för mig och för alla dem i mitt splittrade och förtvivlade land som ville hoppa över århundraden av slaveri och efterblivenhet och tränga sig förbi själva verkligheten.

Jag hade inte tid att lugna mig och samla mig, ty snart rullade bilen fram till Kremls portar. Här övertogs vi av en annan officer, och bilen fortsatte över kala och rensopade gårdar där det inte fanns någonting levande förutom smala nyplanterade träd utan knoppar. Officeren fäste vår uppmärksamhet på tsarens kanon och tsarens klocka – dessa absurda symboler för Ryssland som aldrig avfyrades och aldrig klämtade. Till vänster om oss såg vi Ivan III:s monumentala klocktorn, sedan följde en rad av antika kanoner, och snart befann vi oss framför entrén till en rätt lång och låg byggnad, liknande dem som byggdes för att inrymma kontor eller sjukhus i mitten av förra seklet. Här möttes vi återigen av en officer som ledsagade oss in i byggnaden. I trapphuset tog vi av oss överrockarna, kammade oss framför en spegel och fördes sedan in i en hiss som lastade ur oss en trappa upp i en rätt lång korridor som täcktes av en röd golvmatta.

I varje krök hälsade en officer på oss med en skarp klacksmäll. De var alla unga, stiliga och militäriskt stela, klädda i säkerhetstruppernas blåa skärmmössor. Både den här gången och alla senare gånger häpnade jag över hur rent här var, putsen var så perfekt att det tycktes omöjligt att människor bodde och arbetade här. Inte en fläck på mattorna, inte ett märke på de polerade dörrhandtagen.

Till slut visades vi in i ett rätt litet kontorsrum där general Zjukov redan satt och väntade på oss. En liten, fet och koppärrig tjänsteman bad oss sitta ner medan han själv långsamt reste sig bakom sitt bord och försvann in i det angränsande rummet.

Nu skedde allt med häpnadsväckande snabbhet. Tjänstemannen återvände snart och meddelade att vi kunde gå in. Jag trodde att vi först skulle passera minst två eller tre tjänsterum innan vi kom fram till Stalin, men jag hade knappt öppnat dörren och stigit över tröskeln förrän jag såg honom komma från ett litet angränsande rum genom vars öppna dörrar man kunde se en väldig jordglob. Molotov var också närvarande. Han stod, satt och blek, iförd en perfekt mörkblå europeisk kostym, bakom ett långt konferensbord.

Stalin mötte oss mitt i rummet. Jag var den förste som steg fram till honom och presenterade mig. Sedan var det Terzics tur, han slog militäriskt ihop klackarna och rabblade upp hela sin titel, och till detta svarade vår värd – det lät nästan komiskt – med att säga: ”Stalin.”

Vi skakade också hand med Molotov och satte oss sedan vid bordet så att Molotov intog platsen till höger om Stalin som satt vid bordsändan, medan Terzic, general Zjukov och jag satt på vänstra sidan.

Rummet var inte stort, till formen var det avlångt, och det var fritt från all lyx och alla utsmyckningar. Över ett inte alltför stort skrivbord i hörnet hängde ett fotografi av Lenin och på väggen vid konferensbordet såg man Suvorovs och Kutusovs porträtt i likadana snidade träramar, till utförandet mycket påminnande om de färgtryck som man brukar se i bondstugor.

Men enklast av alla var värden. Stalin var klädd i marskalksuniform och stövlar med mjuka skaft samt utan dekorationer så när som på en gyllene stjärna – tecknet för en ”Sovjetunionens hjälte” – på vänstra sidan av bröstet. I hans uppträdande var det ingenting konstlat eller poserande. Detta var inte den majestätiske Stalin från fotografierna och journalfilmerna – med den stela, målmedvetna gången och hållningen. Han satt inte stilla ett ögonblick. Han lekte med sin pipa som enligt vad den vita pricken på skaftet utvisade var från Dunhill's i London, eller också ritade han med blåpenna cirklar kring ord som betecknade huvudpunkterna för diskussionen. Dessa ord strök han sedan ut med snedstreck när diskussionen närmade sig sitt slut, men samtidigt vände han hela tiden på huvudet åt olika håll och skruvade sig i sin stol.

Jag var också förvånad över en annan sak: han var mycket småväxt och oproportionerligt byggd. Överkroppen var kort och smal, benen och armarna åter för långa. Vänstra armen och axeln tycktes vara stela. Han hade en rätt stor buk och håret var glest trots att hjässan ännu

inte var helt kal. Han var blek med röda fläckar på kinderna. Senare lärde jag mig att dessa färger, så karaktäristiska för alla i de högre sovjetkretsarna som för det mesta sitter i sina kontorsrum, gick under namnet ”Kremlhy”. Han hade svarta och ojämna, inåtväxande tänder. Inte ens hans mustasch var tjock och fast. Men ändå var det något visst i hans anlete, det var på något vis folkligt, bondskt, med ett drag av pater familias – med dessa gula ögon och en blandning av barskhet och bovaktighet.

Jag var också förvånad över hans accent. Det var inte svårt att höra att han inte var ryss. Men hans ryska ordförråd var rikt och hans sätt att uttrycka sig mycket livligt och modulerat, och han späckade sitt tal med ryska ordspråk och folkliga uttryck. Senare skulle jag komma underfund med att Stalin var väl förtrogen med den ryska litteraturen, men också bara med den ryska – de enda kunskaper han hade som sträckte sig utom Rysslands gränser var hans ingående kunskaper i politisk historia.

En annan sak förvånade mig däremot inte – Stalin hade en viss känsla för humor, en grovhuggen och självsäker humor som dock inte var helt fri från finess och djup. Hans reaktioner var snabba och intensiva – och slutgiltiga, vilket inte betydde att han inte lyssnade på allt vad talaren hade att säga, men det var tydligt att han inte var någon vän av långa förklaringar. Intressant var också hans förhållande till Molotov. Han betraktade tydligen denne som en mycket nära stallbroder, och detta fick jag också senare bekräftelse på. Molotov var den ende medlemmen av politbyrån som Stalin tilltalade med det familjära ”du”, vilket är signifikativt, då ni-formen i Ryssland är bruklig till och med mycket nära vänner emellan.

Samtalet började med att Stalin frågade oss om våra intryck av Sovjetunionen. ”Vi är mycket entusiastiska!” svarade jag, och till detta genmålde han: ”Och vi är inte entusiastiska, men vi gör vad vi kan för att förbättra förhållandena i Ryssland.” Det står inristat i mitt minne att Stalin använde termen *Ryssland*, inte Sovjetunionen, vilket innebar att han inte bara inspirerade rysk nationalism, utan att han själv var inspirerad av den och identifierade sig med den.

Men just då hade jag inte tid att grubbla på sådana detaljer, ty Stalin övergick till relationerna med den jugoslaviska exilregeringen och vände sig till Molotov: ”Skulle vi inte på något sätt kunna lura engelsmännen att erkänna Tito som är den ende som slåss mot tyskarna?”

Molotov log – och i hans leende kunde man utläsa både ironi och självbelåtenhet. ”Nej, det är omöjligt, de är fullt på det klara med utvecklingen i Jugoslavien.”

Jag var mycket belåten med detta direkta, rättframma sätt som jag dittills inte hade påträffat i officiella sovjetkretsar och framför allt inte i sovjetpropagandan. Jag kände att jag äntligen hade kommit till den rätta platsen, och att jag dessutom hade att göra med en man som behandlade realiteterna på ett öppet och rättframt sätt. Jag behöver väl knappast förklara att Stalin uppförde sig på detta sätt endast bland sina egna, det vill säga bland kommunister som bekände sig till hans linje och var honom tillgivna.

Ehuru Stalin inte avgav något löfte om att erkänna Nationalkommittén som provisorisk jugoslavisk regering var det tydligt att han var intresserad av att dessa befogenheter skulle stadfästas. Diskussionens gång och hans ståndpunkt var sådana att jag inte ansåg mig kunna ta upp frågan direkt, det vill säga att det var tydligt att sovjetregeringen utan dröjsmål skulle komma med sitt erkännande när den ansåg att den rätta stunden var inne och om utvecklingen inte tog en ny vändning – till exempel genom en temporär kompromiss mellan Storbritannien och Sovjetunionen, och som en följd härav mellan Nationalkommittén och den kungliga jugoslaviska regeringen.

Denna fråga förblev sålunda oreglerad. En lösning måste utarbetas, men än så länge fick den vänta. Stalin kompenserade emellertid detta genom sin långt mera positiva inställning i frågan om att utöka hjälpen till de kämpande jugoslaviska styrkorna.

När jag tog upp frågan om ett lån på tvåhundra tusen dollar, kallade han det en bagatell, påpekade att vi inte kunde utträta mycket med denna summa, men att pengarna utan dröjsmål skulle anvisas oss. När jag försäkrade att vi skulle betala tillbaka dessa pengar lika väl som leveranserna av vapen och annan utrustning efter befrielsen blev han uppriktigt arg. ”Ni förolämpar mig”, sade han. ”Ni spiller ert blod, och sedan väntar ni att jag skall debitera er för vapnen! Jag är ingen köpman, vi är inga köpmän. Ni kämpar för samma sak som vi. Det är vår enkla plikt att dela med oss av det som vi har.”

Men hur skulle hjälpen levereras till oss?

Vi beslöt att fråga de västallierade om de gav sitt tillstånd till upprättandet av en sovjetisk flygbas i Italien vars uppgift skulle vara att hjälpa de jugoslaviska partisanerna. ”Låt oss försöka”, sade Stalin. ”Vi får se hur västmakterna ställer sig och hur långt de är beredda att gå för att hjälpa Tito.”

Här bör kanske noteras att denna bas – omfattande, om jag minns rätt, tio transportplan – kort därpå upprättades.

”Men vi kan inte ge er stor hjälp med bara flygplan”, förklarade Stalin vidare. ”En armé kan inte underhållas från luften, och vid det här laget är ni redan en armé. För den saken behövs det fartyg. Och vi har inga fartyg. Vår Svartahavsflotta är förstörd.”

General Zjukov blandade sig i samtalet. ”Vi har fartyg i Fjärran Östern”, sade han. ”Vi kunde förflytta dem till vår Svartahavshamn och lasta dem med vapen och annan behövlig utrustning.”

Stalin avbröt honom tvärt och kategoriskt. Den behärskade, nästan sataniske Stalin förvandlades plötsligt till en helt ny människa. ”Vad i all världen tänker ni på? Är ni från era sinnen? Det pågår som ni kanske vet ett krig i Fjärran Östern. Säkert finns det någon som inte skulle försumma tillfället att sänka dessa fartyg. Det vore just snyggt! Nej, fartygen måste köpas. Men från vem? Just nu är det stor brist på fartyg. Turkiet? Turkarna har inte många fartyg, och hur som helst skulle de inte sälja dem till oss. Egypten? Ja, vi kan säkert köpa några i Egypten. Egypten säljer gärna – Egypten säljer vad som helst, så varför skulle de inte sälja fartyg till oss?”

Ja, detta var den verkliga Stalin som inte skrädde orden. Men jag var van vid det från mitt eget parti, och jag hade själv en viss förkärlek för ett sådant sätt när tiden var inne att fatta ett slutgiltigt beslut.

General Zjukov gjorde snabbt och tyst anteckningar om Stalins beslut. Men det blev aldrig någonting av fartygsköpen och den jugoslaviska partisanarméns försörjning med hjälp av sovjetiska fartyg. Huvudorsaken var utan tvivel utvecklingen på östfronten

– Röda armén stod snart vid Jugoslaviens gränser och kunde sålunda hjälpa jugoslaverna landvägen. Jag förblir i min övertygelse att Stalin vid den tidpunkten var fast besluten att hjälpa oss.

I förbigående uttryckte Stalin sitt intresse för att höra min åsikt om vissa jugoslaviska politiker. Han frågade mig vad jag tyckte om Milan Gavrilovic, ledaren för serbiska bondepartiet och den förste jugoslaviske ambassadören i Moskva. ”En slug man”, svarade jag.

Stalin kommenterade, liksom för sig själv: ”Ja, det finns politiker som anser att slughet är den viktigaste egenskapen i politiken – men på mig gjorde Gavrilovic ett enfaldigt intryck.”

”Han är ingen politiker med vida vyer”, tillfogade jag, ”men jag tror inte att man kan säga att han är enfaldig.”

Stalin frågade var kung Peter II hade funnit sig en hustru. När jag berättade att han hade gift sig med en grekisk prinsessa, replikerade han spjuveraktigt: ”Hur skulle det vara, Vjatjeslav Michailovitj, om någon av oss gifte sig med en utländsk prinsessa? Kanske det skulle föra något gott med sig.”

Molotov skrattade, tyst och lite besvärat.

Till slut överräckte jag våra gåvor åt Stalin. I denna miljö såg de primitivare och eländigare ut än någonsin. Men han visade inte det minsta tecken till ringaktning. När han fick syn på bondesandalerna, utbrast han: ”*Lapti!*” – det ryska ordet för dylika fotbeklådnader. Sedan tog han geväret, gjorde några laddningsrörelser, vägde det i handen och sade: ”Vår modell är lättare.”

Mötet hade varat ungefär en timme.

Det började redan skymma när vi lämnade Kreml. Officeren som åtföljde oss smittades tydligen av vår entusiasm. Han tittade glädjestrålade på oss och gjorde sitt allra bästa för att göra ett gott intryck på oss. Under denna tid på året kan norrskenet ses i Moskva, och allt var insvept i ett violett, skimrande ljus – en värld av överklighet, vackrare än den i vilken vi levde.

Det var ungefär så jag kände det i djupet av min själ.

6

Jag skulle emellertid ha ännu ett sammanträffande med Stalin som var både mera betydelsefullt och intressant än det första. Jag minns exakt när det hände, det var kvällen före den allierade landstigningen i Normandie.

Inte heller den gången blev jag underrättad på förhand. Jag blev helt enkelt informerad om att jag skulle infinna mig i Kreml, och vid niotiden på kvällen placerades jag i en bil och kördes dit. Ingen av delegationens övriga medlemmar visste vart jag var på väg.

Jag fördes till samma byggnad där Stalin hade tagit emot oss, men till en annan svit. Där träffade jag Molotov som beredde sig att lämna huset. Medan han tog på sig överrocken och hatten, meddelade han mig att vi skulle äta middag hos Stalin.

Molotov är inte vidare pratsam. När han befinner sig i sällskap med Stalin, när han är på gott humör eller när han är tillsammans med människor om vilka han tror att de tycker om honom, är det inte svårt att få kontakt med honom. Men annars verkar Molotov kall och känslolös, också under ett privat samtal. Under bilfärden frågade han emellertid vilka språk jag behärskade utom ryska. Jag svarade att jag talade franska. Därpå övergick samtalet till att behandla det jugoslaviska kommunistpartiets styrka och organisation. Jag underströk att kommunistpartiet var förbjudet när kriget började, och att medlemsantalet var relativt litet – omkring tiotusen medlemmar, men att de var förträffligt organiserade. ”Ungefär som bolsjevikpartiet under första världskriget”, tillfogade jag.

”Där har ni fel!” genmålde Molotov. ”Under första världskriget var vårt parti tvärtom mycket svagt. Organisatoriskt var det i upplösningstillstånd, medlemmarna var skingrade, medlemsantalet var litet. Jag minns”, fortsatte han, ”hur jag i början av kriget reste illegalt från Petrograd till Moskva i partiärenden. Jag hade ingenstans där jag kunde tillbringa natten, så jag måste ta risken att ta in hos Lenins syster!” Molotov nämnde också namnet på denna syster, och om jag minns rätt kallade han henne Maria Iljinitjna.

Bilen susade fram med relativt god fart – omkring nittio kilometer i timmen, och vi mötte inga trafik hinder. Tydligen kände trafikpolisen igen bilen och ordnade fri passage för den. När vi kom ut från Moskva slog vi in på en asfalterad väg, vilken, enligt vad jag senare fick veta,

kallades Regeringens chaussé därför att det ännu långt efter kriget endast var regeringens bilar som fick använda den. Kanske det är så ännu i dag? Snart kom vi till en vägbom. Officeren som satt bredvid chauffören viftade med en liten bricka genom vindrutan och vakten lät oss passera utan vidare formaliteter. Högra fönstret var nerfällt. Molotov observerade att jag plågades av draget och började veva upp fönstret. Det var först då som jag lade märke till att glaset var mycket tjockt, varav jag drog den slutsatsen att vi åkte i en pansrad bil. Jag tror att det var en Packard, för Tito fick en ungefär likadan som gåva av sovjetregeringen 1945.

Omkring tio dagar före denna supé hade tyskarna utfört ett överraskande anfall mot den jugoslaviska befrielsearméns högkvarter i Drvar. Tito och militärdelegationerna måste hals över huvud ta till flykten och dra sig upp i bergen. De jugoslaviska ledarna var tvungna att företa långa och ansträngande marscher under vilka värdefull tid för militär och politisk aktivitet gick förlorad. Förplägnadsproblemet blev också akut. Den sovjetiska militärdelegationen hade i detalj informerat Moskva om allt detta, medan vår delegation i Moskva återigen var i ständig kontakt med ansvariga sovjetofficerare och gav dem råd om hur de skulle få fram hjälp till de jugoslaviska styrkorna och högkvarteret. Sovjetplan flög in till och med på natten och fällde ammunition och livsmedel, men i själva verket skedde detta med ganska ringa framgång, därför att förpackningarna spriddes ut över ett vidsträckt skogsområde som snabbt måste evakueras.

På vägen ut till Stalin ville Molotov veta min åsikt om hur denna situation skulle bemästras. Han lyssnade med intensivt intresse, men utan att visa någon upphetsning – det var tydligt att hans främsta avsikt var att få en så riktig bild av läget som möjligt.

Vi åkte ungefär trettio kilometer, svängde åt vänster in på en sidoväg och kom snart till en dunge med unga granar. Återigen en bom, sedan en kort körsträcka, och vi var framme vid grinden. Snart stannade vi framför en inte alltför stor villa som också låg inne i en tät grandunge.

Vi hade knappt kommit in genom porten till en liten hall förrän Stalin uppenbarade sig – den här gången klädd i lågskor och den vanliga enkla, upp till halsen knäppta jackan som jag så väl kände till från de bilder som var tagna före kriget. I denna kostymering tycktes han ännu mindre än förra gången, men också enklare och fullt hemmastadd. Han förde in oss i ett litet och häpnadsväckande tomt arbetsrum – inga böcker, inga tavlor, bara kala träväggar. Vi satte oss kring ett litet skrivbord, och han började genast fråga ut mig om de händelser som rörde det jugoslaviska högkvarteret.

Själva Stalins sätt att ställa frågorna visade en skarp kontrast mellan honom och Molotov. När man talade med Molotov var det inte bara omöjligt att gissa sig till hans tankar, det var lika omöjligt att sluta sig till hur de föddes. Hela hans mentalitet förblev förseglad och ogenomtränglig. Stalin däremot hade ett livligt, nästan rastlöst temperament. Han frågade ständigt – sig själv och andra – och han argumenterade – med sig själv och andra. Därmed vill jag inte säga att inte Molotov skulle ha haft lätt för att bli upprörd, eller att Stalin inte kunde lägga band på sig och dölja sina känslor. Senare skulle jag se dem båda i dessa roller. Men Molotov var nästan alltid densamme, med knappt en antydning till skiftningar, oberoende av vad eller vem som avhandlades, medan däremot Stalin var en fullständigt annan människa i sin egen, kommunistiska miljö. Churchill har karaktäriserat Molotov som den fullkomlige moderne roboten. Det är fullt korrekt. Men det är endast en av hans sidor, den som han visar utåt. Stalin var i själva verket precis lika kallt beräknande som han. Men just för att han till naturen var så mycket mera intensiv och mångfasetterad – ehuru alla hans olika sidor var likartade och så övertygande att det var som om han aldrig skulle ha förställt sig, utan att han alltid faktiskt levde in i den roll som han spelade – var det lättare att komma honom inpå livet, och sålunda erbjöd han större möjligheter. Man fick ofrivilligt den uppfattningen att Molotov betraktade

allt – till och med kommunismen och dess slutliga – som relativt, som någonting åt vilket han måste, snarare än borde, överlämna sitt eget personliga öde. Det var som om det inte hade funnits någonting permanent enligt hans åsikt, som om det endast hade funnits en övergående och prosaisk verklighet som varje dag presenterade sig från en ny aspekt och åt vilken han borde offra sig själv och hela sitt liv. För Stalin var också allting övergående. Men det var hans filosofiska syn på saken. Bakom och inom denna obeständighet låg vissa stora och slutliga ideal dolda – hans ideal, som han kunde närma sig genom att manipulera med eller forma om verkligheten och de levande människor som utgjorde denna verklighet.

Vid en tillbakablick tycks det mig att dessa två, Molotov med sin relativism, sin fallenhet för detaljerad daglig rutin, och Stalin med sin fanatiska dogmatism och sina samtidigt långt vidare vyer, sin ständiga drift att komma vidare, att söka efter framtida möjligheter, att dessa två på ett idealiskt sätt kompletterade varandra. Molotov var visserligen maktlös utan Stalins ledarskap, men han var på många sätt outhärlig för Stalin. De var båda fullständigt skrupelfria i sina metoder, men det tycktes mig att Stalin med stor omsorg valde dessa metoder och anpassade dem till de rådande förhållandena, medan Molotov redan på förhand betraktade dem som oväsentliga och av ringa vikt. Jag är av den bestämda åsikten att han inte bara inspirerade Stalin till många av hans handlingar, utan att han också stödde honom och skingrade hans tvivel. Och även om Stalin, i betraktande av hans större smidighet och skarpsinne, spelade en större roll i Rysslands förvandling till en modern industrialiserad och imperialistisk makt, skulle det inte vara rätt att undervärdera Molotovs roll, speciellt i hans egenskap av effektiv administratör.

Också till sin läggning tycktes Molotov lämpad för denna roll; han var grundlig, beräknande, koncentrerad och energisk. Han drack mer än Stalin, men hans skåltal var kortare och beräknade att framkalla en noga övervägd politisk effekt. Hans privatliv var föga uppseendeväckande, och hans hustru en anspråkslös och älskvärd kvinna.

Samtalet med Stalin började med hans ivriga förfrågningar om det jugoslaviska högkvarterets och de till detta närmast anslutna förbandens kommande öden. ”De kommer att dö av svält!” utbrast han.

Jag försökte förklara för honom att någonting sådant helt enkelt inte kunde inträffa.

”Varför inte?” fortsatte han. ”Hur många gånger har det inte hänt att soldater har utsatts för svält! Hungern är den mest fruktansvärda fiende en armé kan ha.”

”Terrängen är sådan att man alltid kan få tag på någonting att äta”, förklarade jag. ”Vi har befunnit oss i mycket svårare situationer, och ändå har vi aldrig drabbats av svält.” Till slut lyckades jag lugna honom och övertyga honom.

Därpå övergick han till möjligheterna att skicka hjälp. Sovjetfronten var alltså så långt avlägsen att det inte var möjligt att ge transportplanen jakteskort. Vid ett tillfälle brusade Stalin upp och började överösa piloterna med smädelser. ”De är pultroner – de är rädda för att flyga på dagen! Pultroner, vid Gud ingenting annat än pultroner!”

Molotov som var noga insatt i hela detta problem tog piloterna i försvar. ”Nej, de är inga pultroner. Långt därifrån. Det beror helt enkelt på att jaktplanen inte har tillräckligt stor aktionsradie och att transportplanen sålunda skulle bli nerskjutna innan de kom fram till målet. Och dessutom kan de ta en mycket liten nyttolast. De måste nämligen ha med sig drivmedel också för hemflygningen. Detta är orsaken till att de måste flyga på nätterna och att de kan föra med sig en så liten last.”

Jag understödde Molotov, ty jag visste att det fanns sovjetpiloter som frivilligt hade erbjudit sig att flyga på dagen och utan jakteskort för att hjälpa sina jugoslaviska kamrater.

Samtidigt var jag fullt överens med Stalins enträget framförda åsikt att Tito, i betraktande av det allvarliga läget och hans invecklade uppgifter, måste skaffa sig ett mera permanent högkvarter och befria sig från den dagliga osäkerheten. Det kan inte råda något tvivel om att Stalin också framförde sina synpunkter till den sovjetryska delegationen, ty det var just vid den här tiden som Tito på ryssarnas enträgna uppmaning gick med på att flytta över till Italien och därifrån till ön Vis där han stannade tills Röda armén kom till Jugoslavien. Naturligtvis nämnde Stalin ingenting om denna evakuering, men idén började ta form i hans tankar.

De allierade hade redan gått med på förslaget att upprätta en sovjetrysk flygbas i Italien för att hjälpa de jugoslaviska soldaterna, och Stalin betonade nödvändigheten av att skicka dit transportplan och se till att basen så fort som möjligt började fungera.

Tydligt uppmuntrad av min optimism beträffande den slutliga utgången av den pågående tyska offensiven mot Tito, tog han sedan upp frågan om våra relationer med de allierade, i första rummet med Storbritannien, en fråga som enligt vad jag kunde förstå var den viktigaste orsaken till att han hade ordnat detta sammanträffande med mig.

Det viktigaste innehållet i hans förslag var att vi å ena sidan inte borde "skrämna" engelsmännen, och därmed menade han att vi borde undvika allt som kunde bibringa dem den uppfattningen att det pågick en revolution i Jugoslavien eller att vi försökte lägga landet under kommunistisk kontroll. "Varför måste ni nödvändigt ha röda stjärnor i era mössor? De yttre formerna har ingen betydelse, det enda som är av vikt är de vunna resultaten, och ni – röda stjärnor! Herregud, stjärnor är ingenting nödvändigt!" utbrast Stalin förargad.

Men han dolde inte det faktum att hans förargelse inte var så allvarligt menad. Det var en förebråelse, och jag förklarade för honom: "Det är omöjligt att nu längre avstå från de röda stjärnorna; de har redan blivit en tradition och de har fått en viss betydelse för våra kämpar."

Han vidhöll emellertid sin åsikt, men utan att försöka trumfa igenom den, och därpå började han granska förbindelserna med de västliga allierade från en annan synpunkt. "Ni tror kanske att vi, bara för att vi råkar vara allierade med engelsmännen, har glömt vilka de är och vem Churchill är", fortsatte han. "De vet ingenting bättre än att föra sina allierade bakom ljuset. Under första världskriget förde de oavbrutet ryssarna och fransmännen bakom ljuset. Och Churchill? Churchill är en man som knycker en kopek ur fickan på en så snart man inte håller ögonen på honom. Ja, just det, en kopek ur fickan på en! Vid Gud, just en kopek ur fickan på en! Och Roosevelt? Roosevelt är inte sådan. Han stoppar ner handen bara för att dra upp större pengar. Men Churchill? Churchill – han gör det till och med för en kopek."

Han underströk flera gånger att vi borde ta oss i akt för Intelligence Service och engelsmännens dubbelspel, i synnerhet med tanke på Titos liv och trygghet. "Det var just de som dödade general Sikorski i ett flygplan för att sedan snyggt och prydligt skjuta ner planet – inga bevis, inga vittnen."

Under mötets lopp upprepade Stalin flera gånger dessa varningar som jag vid min återkomst till Jugoslavien vidarebefordrade till Tito, och vilka förmodligen spelade en viss roll i hans beslut att företa sin i största hemlighet utförda nattflygning från Vis till de sovjetockuperade delarna av Rumänien den 21 september 1944.

Därpå övergick Stalin till relationerna med den kungliga jugoslaviska regeringen. Den nye ledaren för den kungatrogna exilregeringen var doktor Ivan Subasic, som hade lovat reglera förhållandet till Tito och erkänna befrielsearmén som den förnämsta kraften i kampen mot ockupationsstyrkorna. "Vägra inte att inleda förhandlingar med Subasic", uppmanade mig Stalin, "kom ihåg, det får ni under inga omständigheter göra. Gå inte genast till angrepp mot honom. Låt oss först se vad han vill. Tala med honom. Ni kan ändå inte få ert erkännande

genast. Vi måste först finna på en lämplig övergångsform. Ni borde alltså tala med Subasic för att se om ni inte på något sätt kan komma till en kompromiss.”

Denna uppmaning var inte kategorisk, men han framförde den i mycket bestämd form. Jag vidarebefordrade den till Tito och de övriga medlemmarna av centralkommittén, och det är troligt att den spelade en viss roll för uppkomsten av det välkända avtalet mellan Tito och Subasic.

Därpå inbjöd oss Stalin till middagen, men i hallen stannade han framför en världskarta där Sovjetunionen var betecknat med rött, vilket gjorde det väldiga området ännu mera iögonenfallande och större än det annars skulle ha varit. Stalin svepte med handen över Sovjetunionen och utbrast, med hänsyftning på vad han nyss hade sagt om brittena och amerikanerna: ”De kommer aldrig att acceptera att ett så här stort område skall vara rött, aldrig, aldrig!”

Jag lade märke till att området kring Stalingrad på denna karta var inneslutet väster ifrån av en med blåpenna uppdragen cirkel. Tydligt hade Stalin gjort detta medan slaget om Stalingrad pågick. Han upptäckte att jag sneglade ditåt, och jag hade det intrycket att det glädde honom, men han förrådde inte på minsta sätt sina känslor.

Jag kommer inte ihåg orsaken, men vid detta tillfälle anmärkte jag: ”Om Sovjetunionen inte hade varit industrialiserat, skulle landet aldrig ha härdat ut och kunnat föra ett sådant krig.”

”Ja”, tillfogade Stalin, ”det var just om den saken som vi grälade med Trotskij och Bucharin.”

Och det var allt – här framför denna karta – som jag någonsin hörde honom säga om dessa sina motståndare. De hade grälat!

I matsalen stod redan två eller tre av de högsta sovjetdignitärerna och väntade, men där fanns inga andra medlemmar av politbyrån än Molotov. Jag har glömt vilka de var. De var stillsamma och tillbakadragna hela kvällen.

I sina memoarer beskriver Churchill livfullt en improviserad middag med Stalin i Kreml. Men så här försiggick Stalins middagar i allmänhet:

I en rymlig och enkelt inredd men smakfull matsal var främre halvan av ett långt bord täckt av alla tänkbara olika maträtter på uppvärmda silverplattor, ävensom drycker och tallrikar och det behövliga bordssilvret. Var och en serverade sig själv och satte sig var han ville vid den fria halvan av bordet. Stalin satt aldrig i bordsändan, men han valde alltid samma stol – den första på vänstra sidan från bordsändan räknat.

Urvalet av mat och dryck var obegränsat – med tonvikten lagd på köttträtter och starksprit. Men allt det övriga var enkelt och anspråkslöst. Inga tjänare fanns i matsalen utom då Stalin ringde, och det gjorde han bara när han ville ha in mera öl. Var och en åt vad han ville och så mycket han ville, det enda felet var att man blev trugad att dricka och att det utbringades alltför många skålar.

En sådan middag pågick i allmänhet sex timmar eller mer – från klockan tio på kvällen till fyra eller fem på morgonen. Man åt och drack långsamt allt under en oordnad konversation som rörde sig från historier och anekdoter till de allvarligaste politiska och till och med filosofiska ämnen. Sovjetunionens politik utformades i själva verket till stor del under de inofficiella samtalen på dessa middagar. Dessutom var de den vanligaste och lämpligaste förströelse som Stalin unnade sig och den enda lyxen i hans annars så dystra och enformiga liv.

Av allt att döma var Stalins medarbetare vana vid hans sätt att arbeta och leva – och därför tillbragte de sina nätter med att äta middag med honom eller med någon av sina egna kolleger.

De kom aldrig till sina ämbetsrum före tolv på dagen, och vanligen stannade de kvar där till sent på kvällen. Detta komplicerade och försvårade den högre administrationens arbete, men de högre ämbetsmännen ävensom diplomatkåren måste anpassa sig, i synnerhet om de hade kontakter med politbyråns medlemmar.

Det fanns ingen fastställd ordning enligt vilken medlemmarna av politbyrån eller andra högre tjänstemän deltog i dessa middagar. Vanligen inbjöds sådana som hade någonting att göra med de främmande gästernas uppdrag i Sovjetryssland eller med de senast timade händelserna. Av allt att döma var denna inre cirkel mycket begränsad, och det betraktades som en speciell ära att få en inbjudan till en sådan middag. Den ende som alltid var närvarande var Molotov, och jag vidhåller att det inte endast var för att han var kommissarie, dvs. minister, för utrikes ärenden, utan också därför att han de facto kunde betraktas som Stalins ställföreträdare.

Sovjetledarna var aldrig på så intim fot med varandra som just vid dessa middagar. Där berättade var och en nyheterna från sitt fögderi, vilka personer han hade träffat den dagen och vilka planer han hade gjort upp. Det välförsedda bordet och de betydande men inte överdrivna mängderna av inmundigade spritdrycker livade sinnena och bidrog till den rådande atmosfären av kordialitet och informell förtrolighet. En gäst som inte var förtrogen med förhållandena skulle knappt ha kunnat upptäcka någon skillnad mellan Stalin och de övriga bordsgästerna. Men ändå fanns denna skillnad. Hans åsikter togs omsorgsfullt ad notam. Ingen inlät sig på någon kraftigare opposition mot honom. Sällskapet påminde närmast om en patriarkalisk familj med ett nyckfullt överhuvud vars infall de övriga familjemedlemmarna alltid var lite rädda för.

Stalin försedde sig med väldiga mängder av mat som skulle ha varit betydande också för en mycket större man. Han lade mest för sig kött, vilket utvisade att han ursprungligen var bergsbo. Han var också mycket förtjust i alla slags specialiteter, av vilka det fanns ett rikt urval i detta land med så många klimattyper och kulturer, men jag lade aldrig märke till att han skulle ha haft någon speciell favoriträtt. Han drack måttligt, för det mesta en blandning av rödvin och vodka i små glas. Jag kunde aldrig upptäcka några tecken på berusning hos honom, medan man inte kunde säga detsamma om Molotov, och i synnerhet inte om Berija som praktiskt taget kunde betecknas som drinkare. Alla gästerna vid dessa middagar åt för mycket, men som motvikt åt sovjetledarna mycket sparsamt och oregelbundet under dagen, och många av dem höll en dag i veckan diet på frukt och juice för att avbörda sig överskotts konsumtionen.

Det var på dessa middagar som det vidsträckta ryska rikets, de nyförvärvade landområdenas och i betydande grad också mänsklighetens öde avgjordes. Och även om dessa middagar inte inspirerade dessa kommunismens banerförare – ”den mänskliga andens ingenjörer” till stordåd, begravdes där antagligen många sådana stordåd för alltid.

Men ändå hörde jag aldrig någonting nämnas om opposition inom partiet och hur den skulle behandlas. Av allt att döma sorterade sådana frågor främst under Stalins egen och den hemliga polisens jurisdiktion, och eftersom också sovjetledarna är mänskliga, glömde de gärna bort sina samveten, desto mer som varje vädjan till samvetet skulle ha varit farlig för deras egna öden.

Jag skall från denna sammankomst endast nämna det som jag ansåg vara viktigt i denna flyktiga konversation från ett ämne till ett annat.

Jag erinrade om tidigare band mellan sydslaverna och Ryssland och sade: ”Men de ryska tsarerna förstod inte sydslavernas strävanden – de var intresserade av imperialistisk expansion, vi av vår befrielse.”

Stalin var av samma åsikt, men han uttryckte sig på ett annat sätt: ”Ja, de ryska tsarerna saknade vida vyer.”

Stalins intresse för Jugoslavien var av ett annat slag än de andra sovjetledarnas. Han brydde sig inte om uppoffringarna och förstörelsen, han ville veta vilka interna relationer vi hade skapat och hur stark rebellrörelsen för ögonblicket var. Och inte ens dessa upplysningar skaffade han sig genom att ställa frågor utan under loppet av själva samtalet.

Vid ett tillfälle uttryckte han sitt intresse för Albanien. ”Vad är det egentligen som försiggår där borta? Och vad är albanerna för ett folk?”

”I Albanien försiggår i det stora hela detsamma som i Jugoslavien”, förklarade jag.

”Albanerna är det äldsta folket på Balkan – äldre än slaverna, till och med äldre än de gamla grekerna.”

”Men hur kommer det sig att deras orter har fått slaviska namn?” frågade Stalin. ”Har de något samband med slaverna?”

Jag förklarade den saken också. ”Ursprungligen var det slaverna som bodde i dalgångarna – det var då de slaviska ortsnamnen uppstod – men under det turkiska herraväldet förjagade albanerna dem från deras bosättningsområden.”

Stalin sade med en glimt i ögat. ”Jag hoppades att albanerna var åtminstone en smula slaver.”

När jag berättade för honom om krigföringen i Jugoslavien och dess grymhet påpekade jag att vi inte tog några tyska fångar, eftersom tyskarna dödade alla våra fångar.

Stalin avbröt mig skrattande. ”En av våra män ledsagade en stor grupp tyska fångar, och på vägen dödade han alla utom en. När han kom fram till sin destinationsort frågade man: 'Nå, var har ni alla de andra?' – 'Jag har bara utfört överbefälhavarens order', svarade han, 'vi skulle ju döda dem till sista man – och här är den sista mannen.'”

Under samtalets lopp sade han om tyskarna: ”Det är ett besynnerligt folk, de är som får. Jag kommer ihåg från min barndom att dit bagaren gick, dit gick också alla de andra. Jag kommer också ihåg när jag var i Tyskland före revolutionen: en grupp av socialdemokrater kom för sent till kongressen, därför att de måste vänta tills de fick sina biljetter stämplade eller någonting liknande. När skulle en ryss göra någonting sådant? Någon har uttryckt det mycket bra: 'I Tyskland kan man inte tänka sig en revolution därför att då skulle man vara tvungen att trampa på gräsmattorna.'”

Han bad mig sedan nämna de serbiska orden för vissa saker. Naturligtvis var den stora likheten mellan serbiskan och ryskan uppenbar. ”Herregud”, utbrast Stalin, ”den saken kan man inte betvivla, det är samma folk.”

Vid bordet berättades också anekdoter. Stalin tyckte speciellt om en som jag berättade: ”En turk och en montenegrin samtalande under ett av de sällsynta uppehållen i krigshandlingarna dem emellan. Turken undrade varför montenegrinarna ständigt förde krig. 'Vi är fattiga och hoppas på lite byte. Och vad kämpar ni för?' – 'Vi kämpar för ära och berömmelse', svarade turken. Och till detta replikerade montenegrinen: 'Var och en kämpar för det som han inte har.'” Stalin gapskrattade. ”Herregud, det där var en tänkvärd historia. Var och en kämpar för det som han inte har!”

Molotov skrattade också, men lika reserverat och tyst som alltid. Han var av allt att döma inte alls mottaglig för humor, lika litet som han själv kunde pretera någon sådan.

Stalin frågade vilka ledare jag hade träffat i Moskva, och när jag nämnde Dimitrov och Manuilskij, sade han: ”Dimitrov är en duktigare karl än Manuilskij, mycket duktigare.”

Därifrån övergick han till att tala om Kominterns upplösning. ”De där västerlänningarna är så sluga att de inte nämnde ett ord om Komintern till oss. Och vi är så styvsinta att vi aldrig skulle ha upplöst den om de hade berört frågan! Men situationen inom Komintern började bli alltmer ohållbar. Här satt Vjatjeslav Michailovitj och jag och bråkade våra hjärnor, medan Komintern drog och slet i sin egen riktning – och splittringen blev allt större. Det är lätt att samarbeta med Dimitrov, men med de andra var det värre. Och framför allt, det var något onormalt, onaturligt i själva existensen av ett allmänt kommunistiskt forum vid en tidpunkt, då alla kommunistpartier hade bort leta sig fram till ett nationellt språk och kämpa med hänsynstagande till de förhållanden som är faktiskt rådande i deras egna länder.”

Under kvällens lopp anlände två meddelanden och Stalin gav mig dem båda att läsa.

Den ena inrapporterade vad Subasic hade sagt i amerikanska utrikesdepartementet. Subasics ståndpunkt var denna: Vi jugoslaver kan inte vara mot Sovjetunionen, inte heller kan vi driva en antirysk politik, för de slaviska och proryska traditionerna är mycket starka bland oss.

Härtill sade Stalin: ”Det här är Subasics sätt att skrämman amerikanerna. Men varför vill han skrämman dem? Ja, han skrämman dem! Men varför, varför?”

Och sedan tillfogade han, antagligen för att han lade märke till mitt häpna uttryck: ”De stjäla våra meddelanden, och vi stjäla deras.”

Det andra meddelandet var från Churchill. Han meddelade att landstigningen i Frankrike skulle börja följande dag. Stalin började göra narr av detta meddelande. ”Ja, det blir en landstigning, förutsatt att det inte blir dimma. Hittills har det alltid kommit någonting i vägen. I morgon blir det antagligen något nytt. Kanske de rent av kommer att träffa på några tyskar! Vad händer om de träffar på några tyskar? Kanske det inte blir någon landstigning alls, men tomma löften som vanligt.”

Molotov började hosta och harkla sig på sitt vanliga sätt och förklarade: ”Nej, den här gången blir det faktiskt av.”

Mitt intryck var att Stalin inte på allvar betvivlade den allierade landstigningen, men att hans avsikt var att förlöjliga den, och i synnerhet orsakerna till de tidigare uppskoven.

När jag i dag summerar mina intryck från denna kväll, förefaller det mig som om Stalin medvetet skulle ha försökt skrämman de jugoslaviska ledarna med avsikt att hindra dem från att knyta alltför intima band med västmakterna, samtidigt som han ville länka deras politik så att den tjänade hans egna intressen och befordrade hans relationer med västmakterna, i främsta rummet Storbritannien.

Till följd av både ideologi och metoder, personliga erfarenheter och historiska arv betraktade han endast sådant som han redan höll i näven som säkert, och var och en som stod utom den kontroll som utövades av hans polis, var en potentiell fiende. Till följd av förhållandena under kriget hade kontrollen över den jugoslaviska revolutionen gått honom ur händerna, och de krafter som stod bakom den hade blivit så medvetna om sin potentiella makt att han inte längre kunde ge order och hoppas på att utan vidare bli åttlydd. Han var medveten om allt detta, och därför gjorde han helt enkelt vad han kunde – han exploaterade de jugoslaviska ledarnas mot västmakterna riktade antikapitalistiska fördomar. Han försökte binda dessa ledare vid sig själv och underordna deras politik sin egen.

Den värld i vilken sovjetledarna levde – och det var också min värld – började småningom i mina ögon anta ett nytt utseende; en ohygglig och aldrig upphörande kamp på alla håll. Allting blottades in på bara benen och reducerades till stridigheter vilka endast skilde sig från varandra till formen och i vilka endast de starkaste och mest förslagna överlevde. Redan tidigare hade jag varit full av beundran för de sovjetiska ledarna, men nu greps jag av en

glödande entusiasm för den okuvliga vilja och vaksamhet som inte vek från dem ett ögonblick.

Detta var en värld, i vilken man inte hade något annat val än att segra eller dö.

Detta var Stalin – mannen som hade byggt upp ett nytt socialt system.

När jag tog avsked frågade jag ännu en gång om Stalin hade något att säga om det jugoslaviska kommunistpartiets verksamhet. ”Nej, det har jag inte”, svarade han. ”Ni vet själva bäst vad som skall göras.”

När jag kom till Vis inrapporterade jag detta för Tito och de övriga medlemmarna av centralkommittén. Och sedan summerade jag mina erfarenheter från vistelsen i Moskva på följande sätt: Komintern existerar faktiskt inte längre, och vi jugoslaviska kommunister måste finna vårt eget modus vivendi. Vi måste i första hand lita på våra egna krafter.

När jag lämnade Stalin efter denna middag överlämnade han åt mig ett svärd – en gåva till Tito från Högsta sovjet. Till denna magnifika och upphöjda gåva lade jag min egen anspråkslösa som jag anskaffade i Kairo på hemvägen: ett schackspel av elfenben. Jag tror inte att det låg någon symbolik i detta val. Men jag har det intrycket att det redan då inom mig fanns en undertryckt värld, en värld som var helt olik Stalins.

Morgondimman steg upp från den grandunge som omgav Stalins villa och dagen började gry. Stalin och Molotov, båda trötta efter ännu en sömnlös natt, skakade hand med mig vid utgången. Bilen rullade bort med mig till den ljusnande morgonen och till ett Moskva, som ännu inte hade vaknat och som badade i det blå junidiset och morgondaggen. Återigen greps jag av samma känsla som jag hade haft då jag först satte foten på rysk jord: När allt kommer omkring är världen inte så stor när man ser den med utgångspunkt från detta land. Och kanske den inte heller är omöjlig att erövra -- med Stalin, med de idéer som antogs slutgiltigt ha uppenbarats för människan sanningen om samhället och om henne själv.

Det var en vacker dröm – mitt i krigets kalla verklighet. Det föll mig aldrig in att försöka avgöra vilkendera av dessa som var mera verklig, lika litet som jag i dag kan avgöra vilkendera av dessa två, drömmen eller verkligheten, som mest misslyckats med att motsvara sina löften.

Människorna lever i drömmar och i realiteter.

II. Tvivel

Min andra resa till Moskva, och därmed också mitt andra sammanträffande med Stalin, skulle antagligen aldrig ha ägt rum om jag inte hade fallit offer för min egen uppriktighet.

Sedan Röda armén hade trängt in över Jugoslaviens gränser och Belgrad hade befriats på hösten 1944, gjorde sig enskilda medlemmar och grupper, som tillhörde Röda armén, skyldiga till så många allvarliga övergrepp mot enskilda medborgare och medlemmar av den jugoslaviska armén att ett svårartat politiskt problem uppstod för den nya regimen och kommunistpartiet.

De jugoslaviska kommunisterna idealiserade Röda armén. Men själva tog de med skoningslös stränghet itu med de obetydligaste plundringar och andra brott inom sina led. De var långt mera bestörta än de vanliga medborgarna som till följd av nedärvd erfarenhet väntade sig plundring och brottslighet av alla arméer. Detta problem existerade faktiskt. Och ännu värre var att kommunismens fiender begagnade sig av de disciplinöverträdelser som enskilda soldater i Röda armén hade gjort sig skyldiga till och använde dem i sin propaganda mot den ännu inte stabiliserade regimen och mot kommunismen i allmänhet. Problemet komplicerades

ytterligare av den omständigheten att Röda arméns ledare visade sig vara döva för alla klagomål, och så vann den uppfattningen spridning att ledningen översåg med övergreppen och förlät brottslingarna.

Så snart Tito återvände till Belgrad från Rumänien – i samband med denna resa besökte han också Moskva och träffade Stalin för första gången – måste denna fråga tas upp.

Vid ett möte hos Tito i vilket jag deltog tillsammans med Kardelj och Rankovic – vi fyra var det jugoslaviska kommunistpartiets mest kända ledare – beslöts att vi skulle diskutera saken med chefen för den sovjetryska militärdelegationen, general Kornejev. För att Kornejev skulle förstå hur allvarlig saken i själva verket var, beslöts att inte bara Tito skulle tala med honom, utan att vi tre andra också skulle delta i konferensen tillsammans med två av de mest framstående jugoslaviska militära ledarna – generalerna Peko Dapcevic och Koka Popovic.

Tito framlade problemet för Kornejev i en ytterst mild och hövlig form, vilket kom dennes grova och förnärande tillbakavisande att framstå som så mycket mera häpnadsväckande. Vi hade inbjudit Kornejev till detta samtal i hans egenskap av kamrat och kommunist, och nu skrek han: ”I sovjetregeringens namn protesterar jag mot sådana insinuationer mot Röda armén som har ...”

Alla försök att övertyga honom var förgäves. Han tycktes plötsligt stirra sig blind på bilden av sig själv som representant för en stormakt och en ”befrielsearmé”.

Det var då jag kom med mitt oförsiktiga yttrande. ”Det allvarligaste i detta problem”, sade jag, ”är att våra fiender använder det mot oss och att de jämför Röda arméns förlöpningar med de engelska officerarnas uppförande. De har inte gjort sig skyldiga till några övergrepp.”

Kornejevs reaktion visade en häpnadsväckande brist på förståelse. ”Jag protesterar på det skarpaste mot den förolämpning som har tillfogats Röda armén genom att jämföra den med de kapitalistiska ländernas arméer.”

Det var först senare som de jugoslaviska myndigheterna började sammanställa en statistik över de laglösheter som hade begåtts av Röda arméns soldater. Enligt ingångna klagomål från olika medborgare hade det förekommit 121 fall av våldtäkt, av vilka 111 var kombinerade med mord, och 1 204 fall av plundring i förening med fysiskt våld – inte helt obetydliga siffror om man tar i betraktande att Röda armén endast passerade Jugoslaviens nordöstligaste hörn. Dessa siffror visar varför de jugoslaviska myndigheterna måste behandla dessa incidenter som ett politiskt problem, desto allvarligare som det hade förvandlats till ett tillhygge i den interna kampen. Kommunisterna tog också i betraktande problemets moraliska sida: Kunde detta vara den idealiserade och länge väntade Röda armén?

Sammanträffandet med Kornejev slutade utan resultat, ehuru man dock senare kunde notera att det sovjetryska befälet började behandla soldaternas självrådighet strängare. Så snart Kornejev hade lämnat konferensen förebrädde några av kamraterna mig – några i mildare, andra i skarpare ton – för det jag hade sagt. Det hade faktiskt aldrig fallit mig in att jämföra sovjetarmén med den brittiska – Storbritannien hade bara en militärdelegation i Belgrad – jag konstaterade endast ofrånkomliga fakta och framförde min reaktion gentemot ett politiskt problem, och dessutom hade jag blivit provocerad av general Kornejevs brist på förståelse och omedgörlighet. Jag hade förvisso inte den minsta avsikt att förolämpa Röda armén som jag på den tiden älskade lika högt som någonsin general Kornejev. Men i betraktande av min ställning inom regeringen kunde jag inte tåga, när jag såg att man övade våld mot kvinnor – ett brott som enligt min åsikt alltid har hört till de mest avskyvärda – när våra soldater skymfades och vår egendom plundrades.

De av mig yttrade orden blev tillsammans med några andra småsaker orsaken till den första friktionen mellan de jugoslaviska och sovjetryska ledarna. Ehuru långt allvarligare kriser senare uppstod, var det just dessa ord som oftast citerades för att motivera de sovjetiska ledarnas och deras representanters indignation. Jag kan också i förbigående nämna att detta säkerligen var orsaken till att sovjetregeringen underlät att förläna mig Suvorov-orden, när den delades ut till några andra ledande medlemmar av den jugoslaviska centralkommittén. Av liknande orsaker blev också general Peko Dapcevic förbigången. Detta gav Rankovic och mig anledning att föreslå Tito att han skulle dekorera Dapcevic med Jugoslaviens Nationella hjälte-orden som ett motdrag till denna prickning. Detta mitt yttrande var också orsaken till att sovjetagenterna i Jugoslavien i början av 1945 började sprida rykten om min ”trotskism”. Denna rykteskampanj måste emellertid snart inställas, inte så mycket på grund av orimligheten i sådana beskyllningar, utan till följd av en förbättring i de rysk-jugoslaviska relationerna.

Men hur som helst fann jag mig snart till följd av mitt yttrande nästan isolerad, inte för att mina närmaste vänner skulle ha fördömt mig – ehuru jag till och med av dem fick ta emot en del allvarliga förebråelser – eller för att sovjetledarna skulle ha överdrivit och blåst upp denna incident, utan kanske i grund och botten till följd av min egen inre utveckling. Jag befann mig nämligen redan då i det dilemma, i vilket varje kommunist, som har anammat de kommunistiska idéerna om god vilja och altruism, förr eller senare kommer att hamna. Förr eller senare måste han konfronteras med diskrepansen mellan idéerna och partiledarnas faktiska agerande. I detta fall var det emellertid inte en följd av motsägelsen mellan den idealiserade uppfattningen om Röda armén och den disciplinlöshet som dess enskilda medlemmar gjorde sig skyldiga till. Jag insåg att inte ens det ”klasslösa” samhällets armé ännu kunde vara exakt sådan som den skulle vara, och att den alltså måste innefatta ”kvarlevor från det gamla”. Mitt dilemma skapades av de sovjetiska ledarnas och det sovjetiska befälets likgiltiga, för att inte säga överslättande inställning till de begångna brotten, vilket visade sig i deras vägran att erkänna dessa brott och deras harmsna protester så snart man fäste deras uppmärksamhet på de rådande missförhållandena. Våra egna avsikter var goda, vi ville skydda Röda arméns och Sovjetunionens goda rykte som det jugoslaviska kommunistpartiets propaganda hade byggt upp under en följd av år. Och hur bemöttes dessa våra goda avsikter? Med arrogans och avsnäsningar som var typiska för en stor stats förhållande till en liten, den starkares uppträdande mot den svagare.

Detta dilemma förstärktes och fördjupades ytterligare av sovjetrepresentanternas ansträngningar att använda mina ursprungligen välmentade ord till att stödja sin arrogant kritiska inställning till de jugoslaviska kommunistledarna.

Vad var det som hindrade de sovjetryska representanterna från att förstå oss? Vad var orsaken till att mina ord misstolkades och förvrängdes? Varför utnyttjade sovjetrepresentanterna dem i denna förvrängda form för sina egna politiska ändamål – för att skapa intrycket att de jugoslaviska ledarna var otacksamma mot denna Röda armé som hade spelat den föregivna huvudrollen vid befriandet av Jugoslaviens huvudstad och gjort det möjligt för dessa jugoslaviska ledare att återvända dit?

Men på dessa frågor fann jag inget svar, och vid den tidpunkten kunde det inte heller finnas något svar på dem.

Liksom så många andra var jag också förbryllad över många av de sovjetryska representanternas åtgärder. Den ryska militärledningen meddelade till exempel att den hade beslutat hjälpa Belgrad genom att skänka staden ett rätt stort parti vete, men senare visade det sig att detta i själva verket var vete, som tyskarna hade rekvirerat av de jugoslaviska bönderna och lagrat på jugoslaviskt territorium. Den sovjetryska militärledningen betraktade detta vete,

liksom så mycket annat, helt enkelt som sitt rättmätiga krigsbyte. Dessutom anställde de sovjetiska säkerhetsagenterna massvis med vitryska emigranter och till och med jugoslaver, ja några av dessa personer placerades för att råga måttet i centralkommitténs apparat. Mot vem och varför användes dessa människor? Också på agitationens och propagandans område, som stod under min ledning, gjorde sig friktioner med de sovjetryska myndigheterna ständigt kännbara. Sovjetpressen förvrängde och nedtonade systematiskt de jugoslaviska kommunisternas insatser, och de sovjetiska representanterna försökte, till att börja med försiktigt, men sedan allt mera öppet rikta in den jugoslaviska propagandan så att den tjänade deras egna behov och följde deras mönster.

De sovjetiska representanternas dryckeslag, som i allt högre grad antog karaktären av sannskyldiga backanaler och i vilka de försökte övertala de jugoslaviska ledarna att delta, kunde endast i mina och många andras ögon bekräfta oförenligheten mellan sovjetiska ideal och sovjetiska aktioner, mellan den etik som de förkunnade och den amoralitet som de visade i praktiken.

Den första kontakten mellan de två revolutionerna och de två regimerna ledde, trots att de var grundade på samma sociala och ideologiska bas, ofrånkomligen till slitningar. Och eftersom detta inträffade inom en exklusiv och sluten ideologi, kunde dessa slitningar i begynnelsestadiet ej ses som annat än ett moraliskt dilemma, och från jugoslavernas sida en känsla av sorg och beklagande över att den enda sanna lärans centrum inte fattade ett litet partis och ett fattigt lands goda avsikter.

I min sorg och min ensamhet, ”upptäckte” jag plötsligt människans oupplösliga band med naturen – jag återgick till min tidigaste ungdoms jaktutflykter och insåg plötsligt att det fanns skönhet även utanför partiet och revolutionen.

Men ännu var bitterheten bara i sin början.

2

Under vintern 1944-1945 avreste en rätt manstark regeringsdelegation till Moskva. Den innefattade bland andra Andrija Hebrang, medlem av centralkommittén och industriminister, Arso Jovanovic, som var chef för generalstaben, och Mitra Mitrovic, som på den tiden var min hustru. Frånsett de politiska reaktionerna kunde hon också berätta för mig om de sovjetiska ledarnas mänskliga reaktioner för vilka jag var speciellt känslig.

Såväl delegationen i dess helhet som dess enskilda medlemmar blev utsatta för allvarliga förebråelser beträffande det allmänna läget i Jugoslavien och vissa av de jugoslaviska ledarnas uppträdande. Sovjetledarna började vanligen med fullt korrekta fakta för att sedan övergå till överdrifter och grova generaliseringar. Saken blev inte bättre av att delegationens ledare, Hebrang, intimt anslöt sig till sovjetmaktens representanter, överlämnade skriftliga rapporter till dem och dirigerade det sovjetryska missnöjet mot andra medlemmar av delegationen. Av allt att döma drevs Hebrang till denna verksamhet till följd av missnöje över att ha blivit förflyttad från sin post som kommunistpartiets sekreterare i Kroatien och i ännu högre grad till följd av sitt fega uppträdande i fängelset – detta blev bekant först senare – vilket han på detta sätt sökte kamouflera.

På den tiden betraktades det inte som en dödssynd att ge det sovjetryska kommunistpartiet upplysningar, det fanns ingen jugoslavisk kommunist, som tillmätte sin egen centralkommitté större auktoritet än den ryska. För övrigt hade den sovjetryska centralkommittén fri tillgång till upplysningar om situationen inom det jugoslaviska partiet. I Hebrangs fall antog emellertid denna informationsverksamhet snart karaktären av en underminering av den jugoslaviska centralkommittén. Det blev aldrig bekant vad han egentligen hade rapporterat. Men när man

ser saken från hans synpunkt, och att döma av de iakttagelser som vissa enskilda medlemmar av delegationen gjorde, kunde man med säkerhet dra den slutsatsen, att Hebrang gav den sovjetryska centralkommittén sina informationer med avsikt att förvärva sig dess stöd och egga upp den mot den jugoslaviska centralkommittén för att åstadkomma sådana förändringar i dennas sammansättning som var till fördel för honom själv. Givetvis gjordes allt detta i de heliga principernas namn, och rättfärdigades med mer eller mindre uppenbara misstag och fel som de jugoslaviska kommunisterna hade begått. Men det verkliga skälet var att Hebrang ansåg, att Jugoslavien inte borde bygga upp och planera sin ekonomi oberoende av Sovjetunionen, medan centralkommittén visserligen förordade intimt samarbete med Sovjetunionen, men inte på bekostnad av vår egen självständighet.

Det var givetvis Stalin själv, som gav delegationen den moraliska nådastöten. Han samlade hela delegationen i Kreml och undfägnade den med den vanliga festen samt dessutom med en scen, vars like man knappast kan finna någon annanstans än i Shakespeares skådespel.

Han kritiserade den jugoslaviska armén och dess administration. Men det var bara mot mig som han gick till personliga utfall. Och vilka utfall! Han talade i upprörd ton om den Röda arméns lidanden och om de fador som den hade genomgått då den under bitter kamp ryckte fram tusentals kilometer genom ett härjat land. Han grät, när han skrek: ”Och denna armé har förolämpats av ingen mindre än Djilas! Djilas, den siste som jag hade väntat mig ett sådant uppträdande av, en man som fick ett så vänligt mottagande av mig! Och en armé, som inte sparade sitt blod när det gällde att komma till er hjälp! Vet inte Djilas som själv är författare vad mänskliga lidanden och det mänskliga hjärtat är för något? Kan han inte förstå en soldat, som efter att ha släpat sig fram tusentals kilometer genom blod och eld och död förlustar sig med en kvinna eller stjälar några småsaker?”

Han utbragte flera skålar, smickrade den ene, skämtade med den andre, pikade en tredje, kysste min hustru därför att hon var serbiska och grät återigen strida tårar över Röda arméns vedermödor och jugoslavernas otacksamhet.

Stalin och Molotov delade upp rollerna sinsemellan på ett nästan teatermässigt sätt, allt efter vederbörandes talanger. Molotov spann kallt vidare på tvistefrågan och de sårade känslorna, Stalin förföll till ett sentimentalt och tragiskt patos. Höjdpunkten nåddes utan minsta tvivel, när Stalin kysste min hustru och utropade att han utförde denna kärleksfulla gest med risk att bli anklagad för våldtäkt.

Han talade mycket litet eller inte alls om partier, kommunism och marxism, men desto mera om slaverna, om banden mellan ryssar och sydslaver och – återigen – om Röda arméns hjältemodiga uppoffringar och lidanden.

När jag fick höra om detta blev jag djupt skakad och förvirrad. I dag har jag kommit till den slutsatsen, att Stalin gjorde mig till syndabock inte så mycket för mitt s. k. ”utfall”, utan för att han på något sätt ville vinna mig över på sin sida. Det var bara för att han kände till min uppriktiga entusiasm för Sovjetunionen och för honom själv såsom personlighet som han ansåg sig kunna vänta några resultat av en sådan metod.

Strax efter min hemkomst till Jugoslavien hade jag skrivit en artikel om ”Mitt möte med Stalin”, och den var han mycket nöjd med. En sovjetrepresentant fäste min uppmärksamhet på den omständigheten att jag i följande upplagor borde utelämna påpekandet att Stalin hade för stora fötter och att jag borde ägna större uppmärksamhet åt att understryka intimiteten mellan Stalin och Molotov. Samtidigt måste Stalin, som snabbt skapade sig en uppfattning om människor och som alldeles speciellt utmärkte sig genom sin förmåga att utnyttja människors svagheter, ha insett att han inte kunde vinna mig genom att begagna sig av mina politiska ambitioner, vilka jag var helt likgiltig för, inte heller på ideologisk basis, ty jag älskade inte

det sovjetryska partiet högre än det jugoslaviska. Han kunde endast inverka på mig genom att vädja till mina känslor – via min uppriktighet och min entusiasm – och därför valde han den vägen.

Men trots att känslighet och uppriktighet hörde till mina mest utmärkande karaktärsdrag, förvandlades de lätt till någonting helt motsatt, när jag ställdes inför hyckleri och orättvisa. Detta var orsaken till att Stalin inte öppet vågade försöka värva mig. Och jag blev allt hårdare och beslutsammare ju mer Sovjet demonstrerade sina oberättigade hegemonianspråk, dvs. ju mer jag lyckades frigöra mig från all sentimentalitet.

I dag är det i sanning svårt att avgöra hur mycket Stalins uppträdande som var teater och hur mycket som var betingat av verkligt agg. Personligen tror jag att det i Stalins fall är omöjligt att skilja det ena från det andra. Hos honom var skådespelandet så spontant att det verkade som om han själv hade varit övertygad om att allt vad han sade var sant och uppriktigt menat. Han anpassade sig mycket lätt allteftersom samtalet ändrade karaktär eller ett nytt ämne kom upp, och lika lätt hade han att anpassa sig till nya människor som han träffade.

Resultatet blev i alla fall att delegationen återvände fullständigt förvirrad och deprimerad.

Under tiden isolerades jag alltmer, vartill också Stalins tårar över min ”otacksamhet” gentemot Röda armén bidrog. Jag ägnade mig i allt högre grad åt mina skrivelser och åt böcker, och fann sålunda inom mig själv en räddning undan de svårigheter och missförstånd som plågade mig.

3

Tiden gick och förhållandena förändrades. Relationerna mellan Jugoslavien och Sovjetunionen kunde inte för evigt förbli så som de hade fixerats av militärdelegationer och arméer. Banden mångfaldigades och relationerna blev mera fruktbara, och till slut började de anta en allt fastare form.

I april skulle en statsdelegation avresa för att underteckna en ömsesidig biståndspakt med Sovjetunionen. Delegationen leddes av Tito, och han åtföljdes av utrikesministern, doktor Subasic. I delegationen ingick också två ekonomiska ministrar – B. Andrejev och N. Petrovic. Att också jag blev utsedd som medlem av delegationen berodde säkert på en önskan att med hjälp av direkta kontakter få ett slut på dispyten om den ”förolämpning” som jag hade tillfogat Röda armén. Tito bestämde helt enkelt att jag skulle ingå i delegationen, och eftersom inga invändningar restes från sovjethål, steg jag ombord på planet tillsammans med de övriga.

Det var i början av april och vädret var så dåligt att planet hela tiden gungade och krängde. Tito och största delen av hans svit och till och med piloterna mådde illa. Jag var också sjuk – men på ett annat sätt.

Jag kände mig illa till mods – det hade jag gjort från det ögonblick jag fick höra att jag skulle resa, och det fortgick ända till mitt sammanträffande med Stalin – som om jag hade varit en botgörare av något slag. Men i själva verket var jag ingen botgörare och jag hade heller ingen verklig anledning att vara det. I Belgrad hade atmosfären kring mig blivit allt mera laddad, som om jag hade varit en person som hade sjunkit mycket lågt – ”ställt till trassel” – och för en sådan person fanns det ingenting annat att göra än att friköpa sig på något sätt, att utlämna sig åt Stalins storsinnet.

Planet närmade sig Moskva, och den redan så välbekanta känslan av isolering vällde upp inom mig. För första gången kände jag hur mina kamrater och vapenbröder utan betänkande övergav mig därför att varje kontakt med mig kunde försätta deras ställning inom partiet i fara och utsätta dem för misstanken att också de hade ”avvikit”. Inte ens i planet lyckades jag frigöra mig från denna känsla. Förhållandet mellan mig och Andrejev, som hade blivit intimt

under kriget och de gemensamma lidandena i fängelset – sådana förhållanden blottar en mans karaktär och inställning till sina medmänniskor bättre än något annat – hade alltid präglats av godmodiga skämt och uppriktighet. Men hur var det nu? Han tycktes beklaga mig, han var inte i stånd att hjälpa mig, medan jag å min sida inte vågade närma mig honom – av fruktan för att förödmjuka mig, men ännu mera av fruktan för att jag sålunda skulle tvinga honom till en besvärande och ovälkommen fraternisering. Detsamma var förhållandet med Petrovic, som jag kände mycket väl under min mödosamma underjordiska verksamhet. Vår vänskap stod främst på intellektuell grund, men nu skulle jag inte ha vågat inleda en av våra oändliga diskussioner om Serbiens historia. Tito, slutligen, teg om hela denna affär, som om ingenting hade hänt och inte heller kunde jag av hans uppträdande sluta mig till vad han ansåg om mig. Jag misstänkte emellertid att han på sitt eget sätt – av politiska skäl – stod på min sida, och att detta var skälet till att han hade tagit mig med på resan och att han inte ville fatta ståndpunkt.

Jag upplevde min första konflikt mellan mitt eget mänskliga samvete, dvs. den vanliga mänskliga böjelsen för det goda och det sanna, och den omgivning i vilken jag levde och till vilken min dagliga verksamhet band mig, en rörelse som kringkars av sina egna abstrakta syften och fjättrades av sina verkliga möjligheter. Men ännu tog denna konflikt inte fast form i mitt medvetande, den framstod snarare som en sammanstötning mellan mina goda avsikter att förbättra världen och den rörelse jag tillhörde, samt bristen på förståelse från deras sida som fattade besluten.

Min oro ökades för varje minut som gick, för varje kilometer som vi närmade oss Moskva.

Under mig försvann ett land vars svarta jord just i dessa dagar började titta fram under den smältande snön, ett land, som var sönderskuret av flöden och på många ställen av bomber – ödligt och obebott. Också himlen var mulen och mörk och ogenomtränglig. Men för mig existerade varken jord eller skyar, när jag susade fram genom en överklig värld, kanske en drömvärld, som dock på något sätt tycktes mig verkligare än någon värld som jag dittills hade levat i. Jag flög fram vacklande mellan himmel och jord, mellan samvete och erfarenhet, mellan förhoppningar och möjligheter. I mitt minne kvarstår endast denna plågsamma vacklan – utan ett spår av dessa ursprungliga slaviska känslor eller ens av denna första revolutionära hänryckning som betecknade mitt första sammanträffande med Ryssland, med sovjetlandet och dess ledare.

Till allt detta kom Titos illamående. När vi kom fram var han utmattad och grön i ansiktet, och han måste mobilisera hela sin viljestyrka för att läsa upp sitt hälsningstal och gå igenom välkomsteremonierna. Molotov, som stod i spetsen för mottagningskommittén, skakade kyligt hand med mig utan att le eller visa minsta tecken till igenkännande. Det var också olustigt att konstatera att Tito fördes till en för honom reserverad villa, medan vi andra inkvarterades i Hotel Metropol.

Prövningarna och vedermödorna blev allt flera. De antog t. o. m. formen av ren förföljelsekampanj.

Följande dag eller kanske ännu en dag senare ringde telefonen i min svit. Jag hörde en förförisk kvinnoröst:

”Det här är Katja.”

”Vilken Katja?” frågade jag.

”Det är jag, Katja. Jag måste träffa dig. Jag måste helt enkelt få träffa dig.”

En hel rad Katjor marscherade förbi i mina tankar – men jag kände ingen av dem – och tätt i hälarna på dem följde misstankarna. Den sovjetiska underrättelsetjänsten visste att fordringarna på personlig moral ställdes mycket högt inom det jugoslaviska kommunistpartiet, och nu

lade de ut en fälla för att senare kunna bedriva utpressning mot mig. Jag fann det varken egendomligt eller nytt att det ”socialistiska” Moskva, liksom alla storstäder, myllrade av oregistrerade prostituerade. Men lika bra, om inte bättre, visste jag, att de inte hade några möjligheter att ta kontakt med högt uppsatta utlänningar, som här var bättre omskötta och bevakade än någonstans i världen. En annan sak var det givetvis, om de gjorde det med underrättelsetjänstens goda minne. Men helt oberoende av dessa tankar gjorde jag vad jag i vilket fall som helst skulle ha gjort. ”Låt mig vara i fred!” sade jag lugnt och kort – och lade på luren.

Jag var nästan säker på att jag var den ende som hade varit föremål för denna genomskinliga och snaskiga intrig. Men i betraktande av min höga rang inom partiet ansåg jag det säkrast att ta reda på om samma sak hade hänt Petrovic och Andrejev, och dessutom ville jag beklaga mig för dem mellan fyra ögon. Ja, deras telefoner hade också ringt, men i stället för en Katja var det en Natasja och en Vova! Jag berättade om min egen upplevelse och gav dem praktiskt taget en kategorisk order att inte ta kontakt med dessa damer.

Mina känslor var blandade – å ena sidan kände jag lättnad över att jag inte hade varit det enda föremålet för intrigen, men å andra sidan fördjupades mina tvivel. Det föll mig aldrig in att fråga doktor Subasic om han hade fallit offer för ett liknande försök. Han var inte kommunist, och det skulle vara obehagligt för mig att försätta Sovjetunionen och dess metoder i ett ofördelaktigt ljus inför honom, försöken var ju i detta fall riktade mot kommunister. Förresten var jag rätt övertygad om att ingen Katja hade tagit kontakt med Subasic.

Jag var ännu inte i stånd att med bestämdhet dra den slutsatsen, att kommunisterna var det redskap, med vars hjälp Sovjetryssland hade för avsikt att utsträcka sin hegemoni över hela Östeuropa, men jag misstänkte redan att så var fallet. Jag greps av fasa inför sådana metoder och harmades över att de även försökte dra in mig i dylika manipulationer.

På den tiden trodde jag fortfarande, att jag kunde vara kommunist och samtidigt en fri man.

4

Ingenting av betydelse inträffade i samband med alliansfördraget mellan Jugoslavien och Sovjetryssland. Fördragstexten var den vanliga i dylika fall, och min uppgift var helt enkelt att kontrollera översättningen.

Undertecknandet ägde rum i Kreml på kvällen den 11 april, i närvaro av en mycket begränsad officiell krets. Den enda publik – om ett sådant uttryck kan användas i detta sammanhang – som var närvarande var de sovjetryska kameramännen.

Den enda episod som var värd att notera inträffade, när Stalin med ett champagneglas i handen vände sig till en servitör och inbjöd honom att skåla. Servitören såg besvärad ut, men när Stalin frågade: ”Vad, vill ni inte dricka för den sovjetisk-jugoslaviska vänskapen?” grep han undergivet ett glas och tömde det i botten. Det var någonting demagogiskt, till och med groteskt över denna scen, men alla tittade på med saliga småleenden, som om detta hade varit ett uttryck för Stalins aktning för de små i samhället och hans intima förhållande till dem.

Detta var första gången jag träffade Stalin efter min förra vistelse i Moskva. Hans min var onådig, men han uppträdde inte med Molotovs stela kyla och konstlade älskvärdhet. Stalin riktade inte ett ord till mig personligen. Dispyten om de ryska soldaternas uppförande var av allt att döma varken glömd eller förlåten. Jag skulle fortsätta att vrida mig i skärseldens glödgheta flammor.

Inte heller under middagen i Kreml för den inre cirkeln talade han med mig. Efter middagen blev det en filmföreläsning. Till följd av Stalins anmärkning att han var trött på artillerield föreläsades inte en krigsfilm utan en innehållslös historia om ett kollektivjordbruk, givetvis

med lyckligt slut. Under hela föreställningen gjorde Stalin kommentarer – han reagerade för skeendet på den vita duken ungefär som obildade människor som tror att konstnärlig realism är verklighet. Den andra filmen var gjord före kriget och behandlade temat ”Om kriget kommer i morgon” (*Esli zattra voina . .*). I denna film fördes kriget med giftgaser, och i ryggen på inkräktarna – tyskarna, förstås – samlade sig proletarietet till uppror. När filmen var slut, påpekade Stalin lugnt: ”Det här skilde sig inte så värst mycket från det som faktiskt inträffade – bara det att det inte användes några giftgaser och att det tyska proletarietet inte gjorde uppror.”

Alla var trötta på skålar, på mat och på filmer. När vi tog avsked skakade Stalin återigen hand med mig utan att yttra ett ord, men den här gången var jag mera oberörd och lugn, fast jag inte kunde göra klart för mig varför. Kanske till följd av den lättare stämningen. Eller var det min egen fasthet och beslutsamhet? Kanske båda dessa orsaker bidrog. Hur som helst kunde jag konstatera, att det var möjligt att leva utan Stalins kärlek.

Ett par dagar senare gavs en officiell middag i Katarinasalen. I enlighet med den tidens sovjetryska protokoll satt Tito till vänster om Stalin och till höger om Kalinin, som på den tiden var ordförande i Högsta sovjet. Jag satt på Kalinins vänstra sida. Molotov och Subasic satt mittemot Stalin och Tito, medan de övriga jugoslaviska och sovjetryska dignitärerna satt runtomkring i en cirkel.

Den stela stämningen föreföll än mer onaturlig på grund av att man trots att alla närvarande utom doktor Subasic var kommunister använde tilltalsordet ”herr”, när de utbragte skålar för varandra, och strikt följde det internationella protokollet, som om detta hade varit ett möte mellan representanter för olika system och ideologier.

Bortsett från skålarna och protokollet umgicks vi som kamrater med varandra dvs. som män som stod varandra nära, män som tillhörde samma rörelse, som hade samma mål. Denna kontrast mellan formalitet och verklighet var så mycket mera drastisk som relationerna mellan de sovjetryska och jugoslaviska kommunisterna vid denna tidpunkt alltså var kordiala och ostörda av de sovjetiska hegemonisträvandena och den prestigekamp som snart skulle rasa i den kommunistiska världen. Men livet tar inte hänsyn till människornas önskningar och planer, det påtvingar dem beteendemönster som ingen kan förutse.

Relationerna mellan Sovjetunionen och västmakterna befann sig alltså i krigstidens smekmånad, och genom att iaktta dessa formaliteter ville sovjetregeringen undvika beskyllningar för att inte behandla Jugoslavien som en självständig nation bara för att landet var kommunistiskt. Senare, när sovjetregeringen ansåg sig ha säkrat sina positioner i Östeuropa, avskaffades protokollet och andra liknande formaliteter under hänvisning till att detta var ”borgerliga” och ”nationalistiska” fördomar.

Det var Stalin själv som bröt isen. Det var endast han som kunde göra det, ty han behövde inte riskera att få på huden för ett felsteg eller klavertramp. Han reste sig utan vidare formaliteter, höjde sitt glas, kallade Tito ”kamrat” och tillfogade att han inte ville titulera honom ”herr”. Detta återställde vänskapligheten i samvaron och lättade upp atmosfären. Till och med doktor Subasic log välvilligt, trots att det knappast var troligt att han gjorde det uppriktigt. Hyckleri var inte främmande för denne politiker, som saknade vyer och fast grund av något som helst slag.

Stalin blev på skämtsamt humör, hans kvickheter och gliringar riktades åt alla håll kring bordet. När stämningen väl blivit upplivad så höll det i sig.

Gamle farbror Kalinin, som var nästan blind hade svårt att hitta sitt glas, sin tallrik, sin brödbit, och jag gjorde hela tiden mitt bästa för att hjälpa honom. Några timmar tidigare hade Tito avlagt en officiell visit hos honom, och han hade vid återkomsten berättat för mig att den

gamle mannen inte var fullständigt senil. Men av detaljerna i Titos redogörelse och de anmärkningar som Kalinin fällde under banketten kom man snarare till motsatt uppfattning.

Stalin var av allt att döma väl medveten om Kalinins ålderdomssvaghet, ty när denne bad Tito om en jugoslavisk cigarrett, skämtade han grovt med honom. ”Ta inte av de där – det är kapitalistiska cigarretter”, sade Stalin, och den bestörte Kalinin lät cigarretten falla ur sina darrande fingrar, varvid Stalin gapskrattade med en min som en gammal satyr. En stund senare var det emellertid Stalin som höjde en skål till ”vår presidents” ära, men det var rena artighetsfraser, tydligen avsedda för en man, som redan länge endast hade varit en galjonsfigur.

Här i denna vidare och mera officiella krets var förgudningen av Stalin mera påtaglig och direkt. I dag kan jag dra den slutsatsen att denna förgudning, eller ”personkult”, som den numera kallas, var minst lika mycket ett verk av kretsen kring Stalin och byråkratin, som behövde en sådan ledare, som hans egen skapelse. Naturligtvis inträdde så småningom en förändring i dessa relationer. När Stalin förvandlades till en gudom, blev han så mäktig att han slutade att bry sig om sina dyrkares förändrade behov och önskningar.

En oproportionerligt växt, dvärglik man passerade genom guldsmyckade och marmorklädda kejsrerliga salar, och man banade väg för honom, strålande, beundrande blickar följde honom, hovmännen spetsade öronen för att inte gå miste om ett enda av hans ord. Och han var så säker på sig själv och sin gärning att han av allt att döma inte fäste minsta avseende vid allt detta. Hans lapd låg i ruiner, hans folk var uthungrat och utmattat. Men hans arméer och marskalkar, stinna av mat och tunga av medaljer, berusade av vodka och segrar, hade redan trampat halva Europa under sina fötter, och han var övertygad om att det i nästa rond skulle gå på samma sätt med den andra halvan. Han visste, att han var en av de grymmaste, mest despotiska personligheterna i mänsklighetens historia. Men detta bekymrade honom inte det minsta, ty han var övertygad om att han var kallad att utföra historiens dom. Hans samvete tyngdes ej av något, inte av de miljoner som hade gått sin undergång till mötes i hans namn och på hans order, inte av de tusentals av hans närmaste medarbetare som han hade låtit mörda som förrädare därför att de tillät sig att betvivla att han ledde landet och folket till lycka, jämlikhet och frihet. Kampen hade varit riskfylld och lång, men ändå hade utgången från början varit given därför att motståndarna var få till antalet och svaga. Han lyckades, och framgången är det enda kriteriet på sanning! För vad är samvete? Existerar det överhuvudtaget? Det hade ingen plats i hans filosofi, och ännu mindre i hans gärningar. När allt kommer omkring är människan en produkt av produktionsfaktorer.

Skalder inspirerades av honom, orkestrar lät kantater smattra till hans ära, filosofer i lärda institut skrev volymer om hans yttranden, och martyrer dog på schavotten med hans namn på läpparna. Nu stod han som segrare i det största krig som hans nation hade genomkämpat, det största krig historien sett. Hans makt var redan absolut över en sjättedel av jordklotet, och den spred sig ständigt vidare. Detta övertygade honom om att det inte existerade några motsättningar i hans samhälle, och att det i alla avseenden var överlägset alla andra samhällen.

Han skämtade också med sina hovmän – ”kamraterna”. Men han gjorde det inte uteslutande av en härskares givmildhet. Kunglig givmildhet kunde spåras endast i hans sätt att göra detta, han skämtade aldrig på sin egen bekostnad. Nej, han skämtade därför att det behagade honom att stiga ner från sina olympiska höjder; när allt kom omkring levde han bland människor, och alltemellanåt måste han visa dem att individen var intet utan kollektivet.

Även jag rycktes med av Stalin och hans spydiga kvickheter. Men i en liten vrå av min hjärna och min själ var jag på min vakt och illa till mods. Jag lade också märke till grannlåten och pråligheten, och innerst inne kunde jag inte förlika mig med Stalins sätt att skämta – och inte heller med hans uträknade underlåtenhet att säga ett enda mänskligt, kamratligt ord till mig.

5

Ändå blev jag angenämt överraskad, när även jag fick följa med på en intim middag i Stalins villa. Naturligtvis visste doktor Subasic absolut ingenting om detta. Det var bara vi kommunistiska jugoslaviska ministrar som var inbjudna, och av sovjetryssarna var Stalins närmaste medarbetare närvarande, Malenkov, Bulganin, general Antonov, Berija och, naturligtvis, Molotov.

Som vanligt var vi vid tiotiden på kvällen bänkade vid Stalins bord. Jag hade kommit i bil tillsammans med Tito. Vid bordsändan satt Berija, till höger om honom Malenkov, därefter jag och Molotov, och därefter Andrejev och Petrovic. På vänstra sidan satt Stalin, Tito, Bulganin och general Antonov, ställföreträdande generalstabschefen.

Berija var också en kortväxt man – i Stalins politbyrå fanns det knappast någon som var längre än han. Han var rätt fyllig, grönaktigt blek och med mjuka och fuktiga händer. Med sin fyrkantiga mun och utstående ögon bakom pincenén påminde han mig om Vujkovic, en av cheferna för den kungliga polisen i Belgrad, som hade specialiserat sig på att tortera kommunister. Jag fick anstränga mig för att förjaga den obehagliga jämförelsen ur tankarna, den var nämligen så mycket mera påfallande som den också sträckte sig till ansiktsuttrycket – en viss självbelåtenhet och ironi blandad med en underordnad tjänstemans kryperi och tjänstenit. Berija var georgier liksom Stalin, men det kunde man inte se på hans utseende. Georgierna är oftast mörka och slanka. Också i detta avseende var det svårt att få någon uppfattning om honom. Man kunde ha tagit honom för slav eller lett, men kanske ännu hellre för en blandning av olika raser.

Malenkov var ännu kortare till växten och knubbigare, men han var återigen en typisk ryss med ett mongoliskt inslag – mörk, med utstående kindknotor och lätt koppärrig. Han gjorde intryck av att vara tillbakadragen och försiktig och inte särskilt lätt att få kontakt med. Men det var som om det under fettlagren och valkarna hade rört sig en annan man, livlig och skicklig, med intelligenta och vakna svarta ögon. Han hade redan en tid gått och gällt för Stalins ställföreträdare i partiangelägenheter. Praktiskt taget alla ärenden som rörde partiets organisation samt befordringar och avskedanden av tjänstemän låg i hans händer. Han var den som hade uppfunnit de såkallade ”kaderlistorna” – detaljerade biografier och självbiografier över alla medlemmar i och kandidater till ett mångmiljonhövdat parti – som förvarades och systematiskt kompletterades i Kreml. Jag begagnade mig av mitt sammanträffande med honom för att fråga efter Stalins verk Om oppositionen som var undandraget distribution till allmänheten till följd av de många citat av Trotskij, Bucharin och andra som det innehöll. Följande dag fick jag motta ett använt exemplar av denna bok, och det står ännu i dag i mitt bibliotek.

Bulganin var klädd i generalsuniform. Han var rätt kraftigt byggd, med ett vackert och typiskt ryskt ansikte, som pryddes av ett gammaldags pipskägg, och med ett ytterst reserverat uttryck. General Antonov var alltjämt ung, han såg mycket bra ut och var mörk och smärt. Inte heller han blandade sig i konversationen om den inte direkt angick honom.

Jag satt mittemot Stalin, och plötsligt kände jag hur mitt självförtroende återvände, trots att det dröjde länge innan han tilltalade mig. Först när atmosfären var uppvärmd av spriten, skåltalen och skämten fann Stalin tiden vara mogen att stryka ett streck över osämjan med mig. Han gjorde det på ett halvt skämtsamt sätt. Han fyllde ett litet glas med vodka åt mig och bad mig dricka för Röda armén. Jag fattade inte genast hans avsikt och beredde mig att dricka för hans hälsa. ”Nej, nej”, insisterade han med ett leende och tittade forskande på mig, ”inte för mig, för Röda armén! Vad, vill ni inte dricka för Röda armén?”

Jag drack naturligtvis, fast jag till och med hos Stalin undvek att dricka någonting annat än öl, för det första för att jag inte mådde bra av sprit och för det andra för att jag rent principiellt inte gillar att man dricker sig berusad, ehuru jag aldrig har varit någon nykterhetsapostel.

Därpå frågade Stalin mig om mellanhavandet med Röda armén. Jag svarade att det aldrig hade varit min avsikt att förolämpa Röda armén, men att jag hade velat fästa myndigheternas uppmärksamhet vid de snedsprång som vissa av dess medlemmar hade gjort sig skyldiga till och vid de politiska svårigheter som de åsamkade oss.

Stalin avbröt mig. ”Ja, ni har förstås läst Dostojevskij? Fattar ni hur invecklad sak en människas själ, en människas psyke är? Nåväl, föreställ er en man som har kämpat sig fram från Stalingrad till Belgrad – över tusentals kilometer i sitt eget härjade land, över sina kamraters och sina käraste anförvantes döda kroppar! Hur kan en sådan man reagera normalt? Och varför skulle det vara så fruktansvärt att en sådan man vill förlusta sig med en kvinna, efter alla de fador som han har genomlidit? Ni inbillade er att Röda armén var ett ideal. Men den är inget ideal, den kan helt enkelt inte vara det, inte ens om där inte skulle finnas en viss procent kriminella element – vi har nämligen öppnat våra fängelser och stoppat in alla i armén. Jag kan berätta ett intressant fall. En major i flygvapnet förlustade sig med en kvinna, och en ridderlig ingenjör uppenbarade sig för att skydda henne. Majoren drog fram sin pistol. 'Ditt förbannade etappsvin!' skrek han och sköt ner den ridderlige ingenjören. De dömdes majoren till döden. Men på något sätt kom saken till mina öron, och jag gjorde efterforskningar – det har jag rätt till som överbefälhavare i krig – och jag benådade majoren och skickade honom till fronten. Nu är han en av våra hjältar. Man måste förstå soldaten. Röda armén är förvisso inget ideal. Huvudsaken är att den slåss mot tyskarna – och att den slåss bra, det övriga spelar ingen roll.”

Något senare, kort efter min hemkomst från Moskva, fick jag till min förskräckelse höra ett ännu mera typiskt exempel på Stalins ”förstående” inställning till de försyndelser som begicks av Röda arméns personal. När de ryska förbanden ryckte fram genom Ostpreussen, överföll de sovjetiska soldaterna, i synnerhet pansarförbanden, alla tyska flyktingar – kvinnor och barn – och dödade dem. Stalin underrättades om detta och tillfrågades, vilka åtgärder som skulle vidtas. Han svarade: ”Vi tillrättavisar våra soldater alldeles för mycket – de måste få ha lite eget initiativ.”

Men för att återgå till middagen i hans villa, frågade han senare på natten: ”Och vad säger ni om general Kornejev, chefen för vår militärmission, hur är han?”

Jag undvek att säga någonting ofördelaktigt om honom och delegationen, ehuru det skulle ha funnits en hel del frågor att ta upp i det sammanhanget, men Stalin själv avgav slutomdömet: ”Den arma karlen är inte så dum, men han är en drinkare, en oförbätterlig drinkare!”

Sedan började Stalin skämta med mig, när han såg att jag drack öl. I själva verket tycker jag inte ens om öl. Stalins kommentar var: ”Djilas här dricker öl som en tysk, som en tysk – han är tysk, för fan, en äkta tysk!”

Det var ett skämt, som jag inte alls gillade. På den tiden stod hatet till tyskarna, till och med till de fåtaliga kommunistiska emigranterna, på sin höjdpunkt, men jag stod ut med gliringarna utan att hysa vrede eller ens agg.

Med denna ordväxling var, åtminstone föreföll det så, dispyten om Röda arméns uppförande avslutad. Stalins uppträdande mot mig återtog den gamla hjärtliga formen.

Så förblev det också i fortsättningen, ända fram till brytningen mellan de jugoslaviska och sovjetryska centralkommittéerna 1948, då Molotov och Stalin i sina brev grävde upp samma gamla tvist om Röda armén och de ”förolämpningar” som jag hade tillfogat den.

Stalin tycktes finna ett speciellt nöje i att reta Tito på ett sätt där elakheten spelade en lika stor roll som det oskyldiga skämtet. Han gjorde det genom att tala i ofördelaktiga ordalag om den jugoslaviska armén, medan han däremot prisade den bulgariska. Föregående vinter hade jugoslaviska förband, omfattande många nyinkallade värnpliktiga, som för första gången deltog i mycket svåra frontala attacker, lidit några nederlag, och Stalin, som tydligen var mycket väl informerad, begagnade tillfället för att påpeka: ”Bulgariska armén är bättre än den jugoslaviska. Bulgarena hade sina svagheter och fiender i sina led. Men de avrättade några tjog av dessa – och nu är allt i bästa ordning. Bulgariska armén är mycket bra – väl utbildad och disciplinerad. Men er armé, den jugoslaviska – de är allttjämt partisaner, odugliga till regelrätt krigföring. Förra vintern skingrade ett tyskt regemente en hel division av era trupper. Ett regemente slog en hel division!”

En stund senare föreslog Stalin en skål för jugoslaviska armén, men han glömde inte att tillfoga: ”Som numera också kommer att slåss bra i öppen terräng!”

Tito hade avhållit sig från att reagera för Stalins kommentarer. När Stalin fällde någon kvick anmärkning på vår bekostnad, tittade Tito på mig med ett ansträngt leende, och jag återgäldade hans blick med solidaritet och sympati. Men när Stalin sade, att den bulgariska armén var bättre än den jugoslaviska, kunde han inte längre bära det, utan svarade med hög röst att jugoslaviska armén snart skulle ha kommit över sina svagheter.

I förhållandet mellan Tito och Stalin tyckte man sig märka något speciellt, något underförstått – som om dessa två hade haft en gås oplockad med varandra som var och en hade sina randiga skäl att inte ta upp till diskussion. Stalin var noga med att inte på något sätt förolämpa Tito personligen, men samtidigt kom han hela tiden med lömska gliringar om förhållandena i Jugoslavien. Å andra sidan behandlade Tito Stalin med respekt, som man behandlar en äldre man, men han kunde inte heller dölja sin harm, i synnerhet när Stalin hade något att säga om förhållandena i Jugoslavien.

Vid ett tillfälle hävdade Tito, att nya företeelser hade gjort sitt inträde i socialismen, och att socialismen i dag måste förverkligas på ett annat sätt än i det förgångna, vilket gav Stalin tillfälle att säga: ”I dag är socialismen möjlig till och med under den engelska monarkin. Revolutioner är inte längre nödvändiga överallt. Alldeles nyss hade vi en delegation av brittiska labourmän här, och vi talade speciellt ingående om den här saken. Ja, det finns mycket som är nytt. Ja, socialismen är möjlig till och med under en engelsk kung.”

Som alla vet förfäktade Stalin aldrig offentligen en sådan åsikt. Brittiska labourpartiet vann kort därpå en övertygande valseger och nationaliserade över tjugo procent av industriproduktionen. Men Stalin erkände aldrig att dessa åtgärder var socialistiska, lika litet som han ville gå med på att det brittiska labourpartiet var socialistiskt. Min bestämda åsikt är, att han intog denna ståndpunkt främst beroende på de meningsskiljaktigheter och sammanstötningar som han hade med labourregeringen i utrikespolitiska frågor.

Medan samtalet rörde sig om detta ämne inflikade jag, att regimen i Jugoslavien till sina huvuddrag måste betraktas som sovjetisk. Kommunistpartiet innehade alla nyckelposter och det fanns inget oppositionsparti som behövde tas på allvar.

Men Stalin var inte av samma åsikt. ”Nej, er regim är inte sovjetisk – ni har infört ett mellanting mellan de Gaulles Frankrike och Sovjetunionen.”

Tito påpekade, att det var något nytt som höll på att ta form i Jugoslavien. Men denna diskussion ledde aldrig till några slutliga resultat. För mig själv tänkte jag, att jag inte kunde instämma i Stalins synpunkter, inte heller tror jag att jag hade något att invända mot Titos.

Stalin framförde sina åsikter om arten av det krig som alltjämt rasade. ”Detta krig är inte som något tidigare krig”, sade han. ”Den som ockuperar ett territorium påtvingar det också sitt sociala system. Var och en påtvingar de besegrade sitt eget system så långt hans arméers makt sträcker sig. Och annorlunda kan det inte vara.”

Utan att gå in på några längre förklaringar påpekade han också vad som var den innersta avsikten med hans panslaviska politik. ”Om slaverna förblir eniga och solidariska, kommer ingen i framtiden att kunna röra ett finger mot oss. Inte ett finger!” upprepade han och underströk detta med pek fingret i luften.

Någon uttryckte tvivel på att tyskarna skulle ha kraft att återhämta sig inom de närmaste femtio åren. Men Stalin var av en annan åsikt. ”Nej, de kommer att hämta sig, och det mycket snabbt. Det är ett högt utvecklat industriland med en synnerligen yrkeskunnig och talrik arbetarklass och teknisk intelligentsia. Ge dem tolv till femton år, och de kommer att vara på fötter igen. Och det är därför som den slaviska enigheten är så viktig. Men också frånsatt detta kommer ingen att våga röra ett finger, om slaverna blott förblir eniga.”

Vid ett tillfälle reste han sig, halade upp byxorna som om han skulle börja boxas eller brottas och domderade nästan som i hänförelse: ”Kriget kommer snart att vara slut. Vi skall återhämta oss inom de närmaste femton eller tjugo åren, och sen skall vi ha ett nytt nappatag.”

Det var någonting ohyggligt i dessa hans ord, ett förödande krig pågick ju alltjämt. Men det var också imponerande på något sätt, denna hans ingående kännedom om de vägar han skulle välja, den oundviklighet som styrde den värld, i vilken han levde och den rörelse som han ledde.

Vad han för övrigt sade den kvällen var knappt värt att lägga på minnet. Man åt mycket vid bordet, drack ännu mera, och oräkneliga meningslösa skålar höjdes.

Molotov berättade om hur Stalin pikade Churchill. ”Stalin höjde en skål för de hemliga agenterna och för Secret Service med tydlig anspelning på Churchills misslyckanden vid Gallipoli under första världskriget, vilket inträffade till följd av att britterna inte hade tillräckligt goda informationer.” Molotov berättade också, inte utan munterhet, om Churchills bisarra sinne för humor. ”När Churchill en gång var berusad i Moskva, förklarade han att han hade gjort sig förtjänt av Röda arméns högsta utmärkelse och omnämnande i dagorder, därför att det var han som hade lärt Röda armén att kämpa så väl – tack vare interventionen i Arkangelsk.” I allmänhet kunde man säga att Churchill hade gjort ett djupt och starkt intryck på de sovjetryska ledarna i sin egenskap av framsynt och farlig ”borgerlig statsman” – men de tyckte inte om honom.

Under åkturen tillbaka till Titos villa, sade Tito, som inte heller tyckte om stora mängder sprit: ”Det vete tusan vad det är för galet med de där ryssarna, eftersom de dricker så mycket – rena dekadensen!” Jag höll givetvis med honom och försökte förgäves, efter Gud vet hur många resultatlösa försök, finna en förklaring på varför den högsta sovjetsocieteten drack så förtvivlat och så beslutsamt.

När jag åkte tillbaka till staden från Titos villa, samlade jag mina intryck från denna natt, under vilken i själva verket ingenting betydelsefullt hade inträffat. Våra synpunkter hade inte divergerat i en enda fråga, och ändå tycktes vi stå längre från varandra än vi någonsin hade gjort. Alla tvister hade lösts av politiska skäl, något som knappast kan undvikas i umgänget självständiga stater emellan.

I slutet av vårt besök, det var efter middagen hos Stalin, tillbragte vi en kväll hos Dimitrov. För att få tiden att gå hade han inbjudit några sovjetryska skådespelare som utförde korta nummer.

Naturligtvis diskuterades också en eventuell framtida union mellan Bulgarien och Jugoslavien, men bara i allmänna ordalag och helt i förbigående. Tito och Dimitrov utbytte hågkomster från Kominterntiden. På det hela taget var det mera en vänskaplig sammankomst än en politisk konferens.

Dimitrov var ensam vid detta tillfälle, alla de bulgariska emigranterna hade nämligen redan återvänt till Bulgarien – i Röda arméns fotspår. Det var inte svårt att se att Dimitrov var trött och apatisk, och vi kände åtminstone delvis till orsaken, ehuru ingenting sades om saken. Trots att Bulgarien redan var befriat ville Stalin inte tillåta Dimitrov att återvända med motivering att tiden ännu inte var mogen, ty västmakterna skulle ta hans återkomst som ett klart tecken på att kommunismen var på väg att etableras i Bulgarien – som om det inte hade framgått tillräckligt tydligt av andra tecken! Det hade varit tal om den saken också vid Stalins middag. Men Stalin sade bara helt allmänt: ”Ännu är det inte tid för Dimitrov att återvända till Bulgarien. Han har det bra, där han är.”

Det fanns visserligen inga bevis för misstankar, men den allmänt utbredda uppfattningen i initierade kretsar var, att Stalin hindrade Dimitrov från att resa hem tills han själv hade ordnat upp situationen i Bulgarien! Våra misstankar gick emellertid ännu inte så långt att vi trodde att Sovjetryssland strävade mot en obestridd hegemoniställning, ehuru det redan fanns förbud om även detta, men vi trodde, att affären hade samband med Stalins påstådda farhågor för att Dimitrov alltför snabbt skulle låta utvecklingen i Bulgarien gå mot vänster.

Men även detta var tillräckligt illavarslande – till att börja med. Det gav anledning till en hel serie frågor. Stalin var ett geni, men Dimitrov var förvisso ingen nolla. Vad fanns det som tydde på att Stalin bättre än Dimitrov visste vad som skulle göras i Bulgarien? Underminerade det inte Dimitrovs rykte bland de bulgariska kommunisterna och det bulgariska folket om han blev kvarhållen i Moskva mot sin vilja? Och för övrigt, varför höll man på med detta intrikata spel med Dimitrovs hemresa, ett spel i vilket ryssarna inte var redovisningsskyldiga för någon, inte ens för Dimitrov själv?

I politiken mer än på något annat område är det moralisk indignation och tvivel på motpartens goda avsikter som utgör grogrunden.

6

Vi reste hem via Kiev, och på såväl vår egen som sovjetregeringens önskan anslog vi några dagar till att besöka den ukrainska regeringen.

Sekreterare i det ukrainska kommunistpartiet och chef för regeringen var på den tiden N. S. Chrusjtjov, och utrikeskommissarie var Manuilskij. Det var de två som mötte oss, och det var i deras sällskap, som vi tillbragte de tre dagarna i Ukraina.

På den tiden, det var år 1945, pågick alltjämt kriget, och det var tillåtet att framföra modesta önskemål. Chrusjtjov och Manuilskij begagnade sig av denna frihet för att anhålla om att Ukraina måtte få. upprätta diplomatiska förbindelser med ”folkdemokratierna”.

Det blev emellertid ingenting av med den saken. Stalin mötte snart nog motstånd till och med i ”folkdemokratierna”, och det kunde knappast ligga i hans intresse att stärka de ukrainska separatistiska tendenserna. Vad den vältalige och livlige gamle veteranen Manuilskij beträffar – en minister utan ministerium – höll han senare i två eller tre år tal i Förenta nationerna, för att till slut en dag försvinna och sjunka ner i den anonyma massan av offer för Stalins eller någon annans missnöje.

Chrusjtjov gick däremot ett helt annat öde till mötes. Men det kunde ingen på den tiden ana. Redan då hörde han visserligen till det högsta politiska ledarskiktet – det hade han gjort sedan 1939 – men det ansågs, att han inte stod Stalin lika nära som Molotov eller Malenkov eller ens Kaganovitj. Bland de sovjetiska toppgestalterna ansågs han vara en mycket skicklig administratör med en speciellt stor insikt i ekonomiska och organisatoriska frågor, medan han däremot som författare och talare inte stod lika högt. Han kom till ledningen i Ukraina efter de stora utrensningarna i mitten av trettitalet, men jag har inte reda på – och inte heller var jag intresserad av – vilken roll han spelade i dem. Men det är ju allmänt bekant hur man nådde toppen i Stalins Ryssland. Det enda säkra sättet var att visa beslutsamhet och nit under de blodiga ”antikulak-” och ”antiparti-”kampanjerna. Och detta ägde säkert i speciellt hög grad sin riktighet i Ukraina, där man förutom de ovannämnda ”synderna” också hade ”nationalismen” att kväsa.

Chrusjtjov hade visserligen nått framgång vid relativt unga år, men i betraktande av förhållandena i Sovjetryssland kunde hans karriär inte rubriceras som häpnadsväckande. Han genomgick de obligatoriska skolorna, politiska och andra, medan han ännu var arbetare, och han klättrade uppför partistegen med hjälp av sin hängivenhet, vakenhet och intelligens. I likhet med de flesta ledarna tillhörde han den nya efterrevolutionära stalinistiska generationen av parti- och sovjetfunktionärer. När kriget bröt ut hade han nått den högsta posten i Ukraina. När den Röda armén blev tvungen att dra sig tillbaka från Ukraina inför den tyska anstormningen, fick han en hög politisk post inom denna armé, men inte den högsta – han bar fortfarande generallöjtnantsuniform. Efter tyskarnas bortdrivande återvände han som parti- och regeringschef till Kiev.

Vi hade någonstans hört att han inte var född ukrainare utan ryss. Ehuru inget nämndes om detta undvek han själv att tala om saken, ty det skulle ju ha varit lite besvärande om inte ens chefen för regeringen hade varit ukrainare! Till och med för oss kommunister, som hade förmågan att rättfärdiga och förklara allting som kunde fördunkla idealbilden av oss själva, verkade det egendomligt att det bland ukrainarna, en nation lika talrik som fransmännen och i vissa avseenden kulturellt högre stående än ryssarna, inte fanns en enda person, som ansågs kapabel att inneha posten som regeringschef.

Inte heller var det möjligt att dölja för oss att ukrainarna massvis hade deserterat från Röda armén, när tyskarna ryckte in i deras land. Efter tyskarnas bortdrivande inkallades omkring två och en halv miljoner ukrainare till Röda armén. Visserligen pågick fortfarande smärre operationer mot ukrainska nationalisterna (bland dem som föll offer för dem var även den begåvade sovjetgeneralen Vatutin), men ändå hade vi svårt att acceptera förklaringen att detta sakernas tillstånd i Ukraina uteslutande förorsakades av den halsstarriga borgerliga ukrainska nationalismen. Automatiskt inställde sig frågan: Varför denna nationalism om alla Sovjetunionens folk är jämställda?

Vi var förbryllade och förvånade över det offentliga livets långt gångna russificering. Ryska talades på teatern, och det kom till och med ut ryskspråkiga dagliga tidningar.

Emellertid hade vi inte den avlägsnaste tanke på att förebrå vår älskvärde värd N. S. Chrusjtjov vare sig detta eller något annat, ty som god kommunist kunde han endast utföra de order som han fick från sitt parti, sin leninistiska centralkommitté och sin lärare, J. V. Stalin. Alla sovjetledare har utmärkt sig genom sin praktiska läggning och, i samvaro med kommunister, genom sin frispråkighet. N. S. Chrusjtjov stod framom dem alla i båda dessa avseenden.

Varken då eller nu – sedan jag omsorgsfullt har läst igenom hans tal vid olika kongresser – hade jag det intrycket att hans kunskaper sträckte sig utanför klassisk rysk litteratur och rysk historia, medan hans grepp om teorin var ungefär vad man inhämtar i en partiskola på

mellanstadiet. Men vid sidan av detta på olika kurser inhämtade teoretiska vetande har han de kunskaper som han har vunnit som autodidakt, genom att ständigt utveckla sig, och än viktigare, genom den erfarenhet som han har förskaffat sig under sin intensiva och mångsidiga verksamhet. Det är omöjligt att bedöma omfattningen av och djupet i hans kunskaper, ty lika häpnadsväckande är hans kännedom om de mest ovanliga fakta som hans okunnighet om vissa av de mest elementära sanningarna. Hans minne är förträffligt och han uttrycker sig livligt och åskådligt.

Till skillnad mot andra sovjetiska ledare utvecklade han en ohämmad språksamhet men i likhet med dem var han mycket förtjust i att späcka sitt tal med ordspråk och folksliga talesätt. Detta var på den tiden en modenyck och betraktades som ett bevis på det ledande skiktets intima kontakt med folket. Hos honom lät det emellertid inte så konstlat som i andra fall till följd av hans av naturen enkla och otvungna uppträdande och sätt att tala. Han hade också sinne för humor. Till skillnad mot Stalins humor, som var övervägande intellektuell och cynisk, var Chrusjtjovs humor typiskt folkslig och följaktligen ofta nästan grovkornig, men den var livlig och outtömlig. Nu när han har nått höjden av makt och drar hela världens uppmärksamhet till sig, ser man att han ger noga akt på sina poser och uttryckssätt, men i grund och botten är han oförändrad. Under den nuvarande sovjetiske stats- och partichefen är det inte svårt att skymta de stora massornas man. Härtill bör ytterligare läggas att han lider mindre än någon annan kommunistisk autodidakt och bristfälligt skolad ledare av någon mindervärdighetskänsla, det vill säga att han inte känner något behov av att dölja sin personliga okunnighet och sina svagheter bakom yttre glans och allmänna fraser. De banaliteter som så rikligt förekommer i hans konversation är uttryck både för verklig okunnighet och marxistiska dogmer som han har lärt sig utantill, men även dessa presenterar han med övertygelse och uppriktighet. Hans språk och hans sätt att uttrycka sig vänder sig till en vidare krets än den till vilken Stalin talade, trots att han i själva verket vände sig till samma publik – partiet.

I sin inte alltför nya och opressade generalsuniform var han den ende bland de sovjetiska ledarna som rotade i detaljer och som intresserade sig för de lägre kommunisternas och de vanliga medborgarnas dagliga liv. För undvikande av missförstånd vill jag dock framhålla att han inte gjorde det för att få en annan ordning till stånd, utan för att förbättra och fullkomna systemet. Han tog noga reda på allt och rådde bot på missförhållanden, medan andra satt på sina tjänsterum och gav order och tog emot rapporter.

Ingen av de sovjetiska ledarna brukade besöka kollektivjordbruk utom för att delta i någon fest eller parad. Chrusjtjov följde med oss till en kolchos, och utan att hysa det ringaste tvivel om riktigheten i systemet som sådant, tömde han inte bara stora glas vodka tillsammans med kolchosbönderna, han inspekterade också drivbänkarna i trädgården, tittade in i svinstian och diskuterade praktiska problem. Under färden tillbaka till Kiev återvände han flera gånger till frågan om kollektivjordbruken och medgav öppet bristerna.

Vi fick stifta bekantskap med hans eminenta praktiska förmåga i den stora stilen vid ett möte för den ukrainska regeringens ekonomiska departement. I olikhet mot jugoslaviska ministrar var hans kommissarier synnerligen grundligt insatta i de angelägenheter de hade att sköta, och än viktigare var att de bedömde möjligheterna fullt realistiskt.

Chrusjtjov var kort och satt men livlig och rörlig, och man såg på honom att han besatt nästan outtömliga krafter. Han praktiskt taget slukade väldiga mängder med mat – som om han hade velat spara sin käkbensprotes av stål. Medan Stalin och hans närmaste omgivning gav intryck av att vara en samling läckergommar, fick jag intrycket att det för Chrusjtjov var komplett likgiltigt vad han åt, och att det enda viktiga var att fylla buken, som det är för vilken grovarbetare som helst, om han kan kosta på sig det. Hans bord var också rikligt försett –

imponerande men opersonligt. Chrusjtjov är ingen gourmet, men han äter minst lika mycket som Stalin och dricker till och med mer.

Han besitter en oerhörd kraft och vitalitet, och som alla praktiska människor har han stor anpassningsförmåga. Jag tror inte att han skulle bry sig om att grubbla alltför mycket över valet av metoder så länge de leder till praktiska resultat. Men i likhet med alla populära demagoger, som ofta själva tror vad de säger, skulle han finna det lätt att överge opraktiska metoder och utan att blinka rättfärdiga förändringen genom att tillgripa moraliska argument och de högsta ideal. Han citerar med förkärlek ordspråket: ”I ett slagsmål skall man inte stå och välja knölpåk.” Knölpåken gör honom god tjänst även när det inte är något slagsmål på gång. Det som jag har sagt här är inte alls vad man borde berätta om Chrusjtjov i dag. Men jag har återgett mina intryck från en tidigare period och i någon mån kompletterat dem med mina funderingar av i dag.

På den tiden kunde jag inte upptäcka att Chrusjtjov skulle ha haft något emot vare sig Stalin eller Molotov. Närhelst Stalin var på tapeten talade han om honom med respekt och underströk deras nära relationer. Han berättade hur Stalin strax före det tyska anfallet hade ringt till honom från Moskva och uppmanat honom till vaksamhet, eftersom han hade informationer, enligt vilka tyskarna eventuellt skulle inleda operationerna följande dag – den 22 juni. Jag nämner denna faktiska uppgift, inte för att vederlägga Chrusjtjovs anklagelser mot Stalin för att han ej var beredd på den tyska attacken. Övriga var betingad av att Stalins politiska omdömesförmåga klickade.

I Kiev kände man i alla fall en viss friskhet – tack vare Chrusjtjovs outtömliga kraft och praktiska handlag, Manuilskijs entusiasm och själva stadens skönhet som med sina vida vyer och kullar som speglade sig i den gyttjiga floden mycket påminde om Belgrad. Men trots att Chrusjtjov hos mig kvarlämnade ett starkt intryck av styrka, självförtroende och realism och Kiev ett lika starkt intryck av medveten, och kultiverad skönhet, har Ukraina i mina minnen blivit förknippat med min förändrade personlighet, med leda och hopplöshet.

Ju mer jag trängde in i den sovjetryska verkligheten, desto starkare blev mina tvivel. En förening mellan denna verklighet och mitt eget samvete blev alltmer hopplös att genomföra.

III. Besvikelse

Mitt tredje sammanträffande med Stalin ägde rum på vintern 1948. Detta var det mest betydelsefulla av våra möten, ty det ägde rum strax före brytningen mellan de sovjetryska och jugoslaviska ledarna. Det föregicks av betydelsefulla händelser och förändringar i de jugoslavisk-sovjetiska relationerna.

Relationerna mellan Sovjetunionen och västmakterna hade redan börjat anta karaktären av ett kallt krig mellan två maktblock. De avgörande momenten som ledde till detta var enligt min åsikt det sovjetiska avvisandet av Marshallplanen, inbördeskriget i Grekland och grundandet av en informationsbyrå för vissa kommunistpartier, den s. k. Kominform. Jugoslavien och Sovjetunionen var de enda östeuropeiska stater som var definitivt emot Marshall-planen – Jugoslavien främst på grund av sin revolutionära dogmatism, Sovjet av fruktan för att den amerikanska ekonomiska hjälpen skulle skaka det imperium som så nyss hade skapats med militära maktmedel.

I min egenskap av jugoslavisk delegerad vid franska kommunistpartiets kongress i Strasbourg befann jag mig i Paris samtidigt som Molotov konfererade med västmakternas representanter om Marshallplanen. Molotov tog emot mig på sovjetambassaden, och vi kom överens om att bojkotta Marshallplanen, liksom vi ävenledes var eniga i vår kritik av det franska partiet med dess s. k. ”nationella linje”. Molotov var speciellt intresserad av mina intryck från kongressen,

och han sade beträffande tidskriften *La nouvelle Démocratie*, som redigerades av Duclos och gav sken av att vara ett uttryck för samtliga kommunistpartiers gemensamma åsikter: ”Detta är inte vad vi behövde och vad som borde ha gjorts.”

Beträffande Marshallplanen undrade Molotov om inte en konferens borde inkallas, i vilken även öststaterna skulle delta, men endast av propagandaskäl, i syfte att utnyttja publiciteten och sedan i ett lämpligt ögonblick demonstrativt marschera ut från konferensen. Jag var inte särskilt entusiastisk för en dylik manöver, men jag skulle inte heller ha motsatt mig om ryssarna hade insisterat; detta var nämligen den ståndpunkt som min regering intog i denna fråga. Saken avgjordes emellertid då Molotov fick ett meddelande från politbyrån i Moskva att han inte ens skulle gå med på detta.

Strax efter min återkomst till Belgrad fick jag veta, att en konferens med alla öststaterna skulle hållas i Moskva för att fatta ett slutgiltigt beslut om Marshallplanen. Jag blev utsedd att representera Jugoslavien. Den verkliga avsikten med denna konferens var att utöva ett kollektivt tryck på Tjeckoslovakien, vars regering inte hade någonting emot att delta i Marshallplanen. Det sovjetiska flygplanet väntade redan på flygfältet i Belgrad, men jag flög inte följande dag, ty ett telegram hade anlånt från Moskva med ett meddelande att konferensen när allt kom omkring inte behövde hållas – tjeckerna hade frångått sin ursprungliga ståndpunkt.

Samma överensstämmelse i åsikter med Sovjetunionen, ehuru av andra motiv, uppvisade Jugoslavien i frågan om grundandet av Kominform. Tanken på att det var nödvändigt att grunda ett organ, som kunde underlätta koordineringen och utbytet av synpunkter bland kommunistpartierna hade redan diskuterats så tidigt som 1946, och Stalin, Tito och Dimitrov hade tagit upp frågan på våren samma år. Förverkligandet hade emellertid uppskjutits av många skäl, av vilka det viktigaste utan tvivel var att allt berodde på sovjetledarnas uppfattning om, när tiden kunde betraktas som mogen. Den mognade på hösten 1947, troligen som en följd av Sovjetunionens avvisande av Marshallplanen och befästandet av den sovjetryska dominansen i Östeuropa.

Vid mötet som ägde rum i västra Polen, dvs. på före detta tyskt territorium, var den jugoslaviska och den sovjetryska de enda delegationer som reservationslöst understödde förslaget om Kominforms grundande. Gomulka reste invändningar och han kämpade försiktigt men otvetydigt för sin ”polska väg till socialismen”.

I detta sammanhang kan jag som en kuriositet nämna, att det var Stalin personligen som tänkt ut namnet på Kominforms organ, *För varaktig fred – för folkdemokrati*, med den beräkningen att den västerländska pressen skulle bli tvungen att upprepa denna slogan var gång den citerade någonting från tidskriften. Men Stalins förhoppningar infriades inte, ty på grund av namnets längd och dess genomskinliga propagandas syfte hänvisade man – liksom av ren illvilja – oftast till denna publikation helt enkelt som ”Kominforms organ”. Det var också Stalin som fattade beslutet om var Kominform skulle placeras. Delegationerna hade enats om Prag. Den tjeckiske representanten, Slansky, skyndade samma kväll med bil till Prag för att konsultera Gottwald i denna fråga. Men samma natt talade Zhdanov och Malenkov med Stalin (för att inte ens i denna anspråkslösa inkvartering och obetydliga samhälle hade de försummat att inrätta en direkt telefonkontakt med Moskva), och ehuru Gottwald endast motvilligt gav sitt samtycke, bestämde Stalin att Kominforms säte skulle vara Belgrad

På våren 1946 vistades i Moskva en rätt stor delegation av jugoslaviska ledare – Tito, Rankovic, Neskovic, och till det yttre antog förbindelserna mellan parterna en mer än kordial karaktär. Stalin omfamnade Tito, talade vitt och brett om den viktiga roll han spelade i Europa och nedvärderade bulgarerna och Dimitrov på det mest flagranta sätt. Men kort därpå uppstod spänningarna och oenigheten rörande de gemensamma aktiebolagen.

Friktionerna gav sig hela tiden till känna. De var visserligen icke märkbara för den icke-kommunistiska världen, men de gjorde sig påmind vid slutna partirådplägningar och i fråga om rekryteringen till den sovjetryska underrättelsetjänsten, som var speciellt taktlös med hänsyn till stats- och partiapparaten. Misshälligheterna sträckte sig också till det ideologiska planet, speciellt till följd av sovjetryssarnas förringande av den jugoslaviska revolutionen. Sovjetrepresentanterna svalde med tydlig motvilja att jugoslaverna placerade Tito näst efter Stalin i rang, och de var speciellt känsliga för Jugoslaviens självständiga förbindelser med de övriga östeuropeiska länderna och dess ständigt växande prestige bland dem.

Friktionerna sträckte snart ut sig även till de ekonomiska förbindelserna, i synnerhet när det blev klart för jugoslaverna att de bortsett från de normala handelsförbindelserna inte kunde räkna med någon sovjetrisk hjälp för att genomföra sin femårsplan. När Stalin upptäckte motståndet underströk han att grundandet av gemensamma aktiebolag inte var att rekommendera bland vänligt sinnade och allierade nationer, samt lovade att stå till tjänst med all möjlig hjälp, men samtidigt utnyttjade hans handelsrepresentanter de ekonomiska fördelar som de kunde få ut av de skärpta relationerna mellan Jugoslavien och västmakterna samt av de jugoslaviska illusionerna om Sovjetunionen såsom en osjälvisk och icke maktlysten stat.

Förutom Albanien var Jugoslavien den enda östeuropeiska stat, som hade gjort sig fri från de nazistiska erövrarna och samtidigt genomfört en inhemsk revolution utan avgörande hjälp från Röda armén. Jugoslavien hade också gått längst i genomförandet av den sociala omvälvningen, och därtill var landet beläget i det som senare skulle visa sig vara den mest utsatta geografiska utlöparen av sovjetblocket. I Grekland pågick ett blodigt inbördeskrig. Jugoslavien hade i Förenta nationerna anklagats för att ge de grekiska kommunisterna materiellt såväl som moraliskt stöd, och följden var att Jugoslaviens förbindelser med västmakterna, i synnerhet med Förenta staterna, var spända till bristningsgränsen.

När jag blickar tillbaka har jag det intrycket, att sovjetregeringen inte bara såg denna skärpning av relationerna mellan västmakterna och Jugoslavien med tillfredsställelse, utan att den till och med gjorde sitt bästa för att ytterligare bidra till spänningen, givetvis utan att gå utom gränserna för sina egna intressen och möjligheter. Molotov nästan omfamnade Kardelj i Paris, då jugoslaverna hade skjutit ner två amerikanska plan, men samtidigt varnade han för en tredje nerskjutning. Sovjetregeringen avhöll sig från direkt inblandning i Grekland och lät Jugoslavien praktiskt taget ensam uppbära klandret i Förenta nationerna, inte heller vidtog en vapenvila – inte förrän Stalin fann det vara förenligt sina intressen. Valet av Belgrad som säte för Kominform måste också ytligt sett betraktas som ett erkännande åt den jugoslaviska revolutionen. Men bakom detta beslut låg den dolda sovjetiska avsikten att invagga de jugoslaviska ledarna i revolutionär självbelåtenhet och underordna Jugoslavien den i teorin förhärskande internationella kommunistiska solidariteten – vilket i realiteten betydde den sovjetryska statens hegemoni, eller snarare den sovjetiska politiska byråkratins omättligen krav.

Det är lämpligt att här säga några ord om Stalins inställning till revolutioner i allmänhet och sålunda även till den jugoslaviska revolutionen. Till följd av att Moskva hade avhållit sig från att – och alltid i det avgörande ögonblicket – stöda den kinesiska och den spanska, ävensom i många avseenden den jugoslaviska revolutionen, var inte helt utan skäl den åsikten allmänt utbredd att Stalin i stort sett var emot revolutioner. Detta är emellertid inte helt korrekt. Hans motstånd var endast villkorligt. dvs. det inskränkte sig till de fall då revolutionen inte gagnade de sovjetryska intressena. Han hade en instinktiv känsla av att uppkomsten av revolutionära centra utanför Moskva kunde försätta den sovjetryska dominansen inom den internationella kommunismen i fara, och naturligtvis var det också vad som i själva verket hände. De var därför han gav revolutionerna hjälp bara till en viss punkt – så länge han kunde behålla kontrollen över dem – men han var alltid redo att lämna dem i sticket så snart de gled ur hans

grepp. Jag har den bestämda uppfattningen, att sovjetregeringens politik i detta avseende är densamma ännu i dag.

Stalin var en man, som hade format all verksamhet i sitt eget land enligt sina åsikter och sin personlighet, och därför kunde han inte agera annorlunda när det gällde stater utanför det egna landet. Sedan han en gång för alla hade fastställt att framåtskridande och frihet inom det egna landet var identiska med ett visst politiskt partis intressen och privilegier, kunde han inte, när det gällde utrikespolitiken, agera annat än som självhärskare. Men som det heter i ordspråket: ”Vacker är den som vackert gör”. Han blev själv slav under den despotism, den byråkrati, den småsinthet och den servilitet som han hade påtvingat sitt eget land.

Det är en ofrånkomlig sanning att ingen kan beröva en annan friheten utan att själv förlora sin.

2

Orsaken till min resa till Moskva var den oenighet som hade uppstått mellan Jugoslavien och Sovjetunionen rörande den politik som skulle drivas gentemot Albanien. I slutet av december 1947 anlände en depesch från Moskva, i vilken Stalin fordrade att någon medlem av den jugoslaviska centralkommittén – han nämnde mig endast vid namn – skulle skickas till Moskva med uppgift att åvägabrinda samstämmighet mellan de båda regeringarnas politik vis-à-vis Albanien.

Disharmonin gjorde sig kännbar på många olika sätt, och i ännu högre grad än tidigare sedan Naku. Spiru, en medlem av den albanska centralkommittén, hade begått självmord.

På praktiskt taget alla områden hade intima förbindelser utvecklats mellan Jugoslavien och Albanien. Jugoslavien skickade experter av alla slag i ett allt större antal till Albanien. Livsmedel skickades till Albanien trots att Jugoslavien själv led brist. Grundandet av gemensamma aktieföretag hade inletts. Båda regeringarna var i princip överens om att Albanien borde förenas med Jugoslavien, en åtgärd som skulle ha löst frågan om den albanska minoriteten i Jugoslavien.

De villkor som jugoslaviska regeringen erbjöd albanerna var långt fördelaktigare och rättvisare för albanerna än de som till exempel sovjetregeringen hade erbjudit jugoslaverna. Men av allt att döma låg problemet inte i graden av rättvisa utan i själva naturen av dessa relationer. En del av det albanska ledarskiktet var i hemlighet innerst inne emot det jugoslaviska närmandena.

Naku Spiru – en liten och bräcklig man med ett fint intellekt – dirigerade på den tiden albanska regeringens ekonomiska affärer, och han var den förste som protesterade mot den jugoslaviska unionen och fordrade att Albanien skulle utveckla sig självständigt. Hans ståndpunkt gav upphov till en skarp reaktion, inte bara i Jugoslavien, utan också i den albanska centralkommittén. Den som speciellt energiskt protesterade mot hans åsikter var Koci Xoxe, Albanien inrikesminister, som senare blev skjuten på en anklagelse för jugoslaviska sympatier. Xoxe, som till härstamningen var arbetare från södra Albanien och som revolutionär en gammal veteran, hade rykte om sig att vara den pålitligaste partimannen trots det faktum att det var Enver Hoxha – en utan tvivel högre bildad och smidigare man – som var partiets generalsekreterare och regeringschef. Även Hoxha förenade sig i kritiken mot Spiru, trots att hans inställning till huvudfrågan i själva verket förblev oklar. Den stackars Spiru som fann sig isolerad, anklagad för chauvinism och troligen på vippen att bli utesluten från partiet, begick självmord. Hans död hade följd, som han aldrig hade kunnat tänka sig – ett försämrande av de albansk-jugoslaviska relationerna.

Affären tystades naturligtvis i görligaste mån ner för allmänheten. Senare, efter brytningen placerade Enver Hoxha Spiru på en piedestal och hyllade honom som albansk nationalhjärte.

Men på de båda ländernas högsta ledning gjorde denna sorgliga tilldragelse ett dåligt intryck, som inte kunde skingras med försäkringar om Spirus feighet, hans småborgerliga sinnelag och liknande, påståenden, som alltid överflödar i den rikliga kommunistiska arsenalen av klichéer.

Sovjetregeringen var synnerligen välunderrättad såväl om de verkliga orsakerna till Spirus död som om de minsta detaljer av Jugoslaviens verksamhet i Albanien. Den ryska beskickningen i Tirana blev allt manstarkare. Dessutom var förbindelserna mellan de tre regeringarna – den sovjetryska, den albanska och den jugoslaviska – sådana att de två senare inte ansåg sig ha någon orsak att dölja sina förbindelser för den förstnämnda, ehuru det också bör sägas att jugoslaviska regeringen inte konsulterade den sovjetryska med hänseende till detaljerna i sin politik.

Sovjetrepresentanterna beklagade sig allt oftare över vissa jugoslaviska åtgärder i Albanien, medan allt intimare kontakter tycktes skapas mellan gruppen kring Hoxha och den sovjetryska beskickningen. Alltemellanåt framträdde någon av sovjetrepresentanterna offentligen med sina klagomål. Varför bildade jugoslaverna gemensamma aktieföretag med albanerna när de vägrade att inlåta sig på en liknande verksamhet tillsammans med Sovjetunionen i sitt eget land? Varför skickade de instruktörer till albanska armén samtidigt som de hade sovjetinstruktörer i sin egen? Hur kunde jugoslaverna stå till tjänst med experter för den ekonomiska utvecklingen i Albanien när de själva sökte experter utomlands? Hur kom det sig att Jugoslavien som självt var fattigt och underutvecklat plötsligt hade tagit som sin uppgift att utveckla Albanien?

Dessa meningsskiljaktigheter mellan de sovjetryska och jugoslaviska regeringarna blottade allt tydligare Moskvas strävan att tillskansa sig Jugoslaviens gynnade position i Albanien, vilket enligt jugoslavernas åsikt var ytterst orättvist i betraktande av att det ingalunda var Sovjetunionen som hade föreslagit en union med Albanien och att dessa två länder inte ens hade någon gemensam gräns. Men det blev allt tydligare att de albanska ledarna nu hade vänt blicken mot Sovjetunionen, och denna omsvängning fann allt livligare uttryck i deras propaganda.

Sovjetregeringens inbjudan att diskutera den albanska frågan för att avlägsna orsakerna till misshälligheterna mottogs därför med öppna armar i Belgrad, men ännu i denna dag är det oklart, varför Stalin betonade att han ville att just jag skulle komma till Moskva.

Så vitt jag kan förstå gjorde han detta av två olika motiv. Jag hade troligen gett honom intrycket att vara en rättfram och frispråkig man. Jag tror, att också de jugoslaviska kommunisterna hade en sådan uppfattning om mig. I den egenskapen var jag den lämplige för en uppriktig diskussion om en komplicerad och synnerligen känslig fråga. Men dessutom tror jag, att hans avsikt var att vinna mig över på sin sida för att splittra den jugoslaviska centralkommittén och göra den till sitt lydiga verktyg. Han hade redan Hebrang och Zujovic på sin sida. Men Hebrang hade avlägsnats ur centralkommittén och en hemlig undersökning hade igångsatts om hans dittills ouppklarade uppförande, medan han satt i fängelse under kriget. Zujovic var en prominent gestalt, men inte ens som medlem av centralkommittén tillhörde han den inre cirkel som hade bildats kring Tito under kampen för partiets enhet och under själva revolutionen.

Tito hade under sitt besök i Moskva 1946 berättat för Stalin att jag led av kronisk huvudvärk, och då hade Stalin inbjudit mig att besöka honom på Krim och gå igenom en vilokur. Men jag reste inte, främst för att Stalins inbjudan aldrig hade upprepats genom ambassadens förmedling, varför jag helt enkelt betraktade den som en artig gest, som han hade gjort helt enkelt för att samtalet råkade röra sig om mig.

Sålunda avreste jag till Moskva – det var den 8 januari 1948, om jag minns rätt, men säkert inte långt från detta datum – med synnerligen blandade känslor. Jag var smickrad över att Stalin hade inbjudit just mig, men jag hyste också oklara, svårdefinierade misstankar om att det inte hade skett av en slump och att han inte hade rent mjöl i påsen med avseende på Tito och den jugoslaviska centralkommittén.

Jag hade inte med mig några speciella order eller instruktioner från Belgrad, och några sådana var inte heller nödvändiga, eftersom jag var medlem av den inre cirkeln av ledare och sålunda fullständigt underrättad om varje detalj som rörde de albansk-jugoslaviska relationerna. Vi hade redan tidigare fattat den ståndpunkten, att de sovjetryska representanterna inte genom taktlösa handlingar eller genom att slå in på en annan linje skulle få hindra det redan offentliggjorda beslutet om en jugoslavisk-albansk union.

Jugoslaviska armén tog tillfället i akt för att skicka med mig en egen delegation som skulle presentera önskemål om ammunition samt hjälp med uppbyggandet av vår krigsindustri. Denna delegation innefattade dåvarande generalstabschefen, general Koca Popovic, och ledaren för den jugoslaviska krigsindustrin, Mijalko Todorovic. Svetozar Vukmanovic-Tempo, chefen för arméns politiska styrelse, följde också med oss för att bekanta sig med Röda arméns erfarenheter på detta område.

Vi avreste med tåg till Moskva, på gott humör och med de bästa förhoppningar. Och likaledes med den fasta övertygelsen att Jugoslavien skulle lösa sina problem på sitt eget sätt och så vitt möjligt med anlitan av sina egna resurser.

3

Dessa synpunkter diskuterades tyvärr i förtid, nämligen under en middag på jugoslaviska ambassaden i Bukarest som bevistades av Anna Pauker, den rumänska utrikesministern, och flera andra högre rumänska ämbetsmän.

Alla jugoslaverna utom ambassadör Golubovic, som senare emigrerade i sin egenskap av Moskvaanhängare, framförde mer eller mindre öppet sina åsikter om att Sovjetunionen inte oreserverat kunde betraktas som den enda modellen när det gällde ”socialismens uppbyggnad”; det var ju tydligt att läget hade förändrats och att möjligheterna och förhållandena var olika i Östeuropas olika stater. Jag lade märke till att Anna Pauker iakttog en försiktig tystnad, eller att hon på sin höjd motvilligt instämde med någon talare och försökte undvika att diskutera så känsliga frågor. En av rumänerna – jag tror att det var Bodnaras – opponerade sig mot våra synpunkter, och en annan – vars namn jag olyckligtvis har glömt – instämde av hela sitt hjärta med oss. Jag betraktade en konversation av detta slag som synnerligen obehaglig, ty jag var övertygad om att vartenda ord skulle nå ryssarnas öron och att de omöjligen kunde uppfatta dem som någonting annat än ”antisovjetiska” – en synonym för det största onda på jorden. Men samtidigt kunde jag givetvis inte dölja min personliga uppfattning. Jag gjorde sålunda mitt bästa för att tona ner de framförda synpunkterna, framhöll Sovjetunionens stora förtjänster och de sovjetryska erfarenheternas teoretiska betydelse. Men denna medlande hållning var mig knappast till någon nytta, för jag hade själv understrukt att var och en måste gå sin egen väg i enlighet med de hos honom rådande speciella förhållandena. Det visade sig också omöjligt att skingra den tryckta stämningen. Jag hade redan en gång blivit varnad, och jag visste att sovjetledarna inte hade någon känsla för nyanser och kompromisser sina egna led

Vi reste visserligen bara raka vägen genom Rumänien, men ändå fann vi överallt skäl för vår kritik. Vad för det första förhållandet mellan Sovjetunionen och de andra östeuropeiska staterna beträffar var dessa länder faktiskt fortfarande underkastade en regelrätt ockupation, och Sovjetunionen sög till sig deras rikedomar på olika sätt, oftast med hjälp av gemensamma

aktiebolag, i vilka ryssarna inte investerade någonting annat än tyskt kapital, som de helt enkelt förklarade som krigsbyte. Handeln med dessa länder sköttes inte som annorstädes i världen utan på basis av specialarrangemang enligt vilka sovjetregeringen köpte till lägre och sålde till högre priser än på världsmarknaden. Det enda undantaget var Jugoslavien. Det visste vi alla. Och åsynen av all denna nöd samt känslan av vanmakt och servilitet hos de rumänska myndigheterna kunde endast öka vår indignation.

Vi blev nästan förbluffade över de sovjetryska representanternas arroganta uppträdande. Jag minns hur vi förfasade oss, när vi hörde den sovjetiske militärbefälhavaren i Jassy säga: ”Å, detta smutsiga rumänska Jassy! Och dessa rumänska majsgrötätare (*mamalisjniki*)!” Han upprepade också Ehrenburgs och Vysjinskijs bon mot som riktade sig mot korruptionen och stölderna i Rumänien: ”Rumänerna är inte en nation utan ett yrke!”

I synnerhet under denna milda vinter var Jassy faktiskt närmast att betrakta som en av smältvatten översvämmad avstjälpningsplats vars skönhetsvärden – kullarna, trädgårdarna och terrasserna – endast kunde upptäckas av ett tränat öga. Men vi visste mycket väl att sovjetryska städer inte såg mycket prydligare ut, ofta var de till och med ännu värre. Det var denna inställning att man tillhörde en ”högre ras” och den inbilskhet som följde med vetskapen om att man representerade en stormakt som retade oss mest. Det förekommande och djupt respektfulla ryska uppträdandet mot oss inte bara betonade rumänernas förnedring, den ökade också vår stolthet över vår egen självständighet och vår frihet att bilda oss vår egen uppfattning.

Vi hade redan accepterat det som ett ofrånkomligt faktum att sådana relationer och en sådan inställning som här visades rumänerna var ”möjliga till och med inom socialismen”, därför att ”ryssarna helt enkelt är sådana” – efterblivna efter en lång isolering från den övriga världen och glömska av sina revolutionära traditioner.

Vi genomled några timmar i Jassy i väntan på det sovjetryska tåget som äntligen anlände, givetvis medförande den oundviklige kapten Kozovskij, vars specialitet inom den sovjetryska säkerhetstjänsten fortfarande tycktes vara att hålla reda på oss jugoslaver. Den här gången var han inte lika öppen och solig som tidigare, men det berodde troligen på att han nu plötsligt stod inför idel ministrar och generaler. En obestämd, odefinierbar, kallt officiell stämning insmög sig i umgänget mellan oss och våra sovjetryska ”kamrater”.

Våra sarkastiska kommentarer skonade inte ens den järnvägsvagn i vilken vi reste, och som faktiskt inte var förtjänt av bättre, trots dess obestridda komfort, den förträffliga maten och den goda betjäningen. Vi tyckte att det var rent komiskt, när vi tittade på de väldiga mässingshandtagen, den gammalmodiga och pråliga dekoren och en toalett så hög att benen dinglade i luften, när man satte sig på den. Var allt detta nödvändigt? Måste en stormakt och en suverän stat göra sig till på det här sättet? Och det mest groteska av alltsamman i denna vagn med sin pompa från tsarväldets dagar var att konduktören i sin kupé hade en bur med en höna som lade ägg. Den dåligt avlönade och eländigt klädda mannen ursäktade sig: ”Vad vill ni att man skall göra, kamrater? En arbetare måste försöka så gott han kan. Jag har en stor familj – och livet är hårt.”

Jag vill inte påstå, att de jugoslaviska järnvägarna kunde berömma sig av någon större precision, men här blev ingen upprörd ens över några timmars försening. ”Vi kommer nog fram i sinom tid”, svarade en av konduktörerna lugnt. Ryssland tycktes bekräfta oföränderligheten i sin mänskliga och nationella själ, alla dess mest utmärkande egenskaper revolterade mot den snabba industrialiseringstakten och ledningens självtillräcklighet.

Ukraina och Ryssland, täckta av snö upp till takskäggen, bar alltjämt spår av krigets förödelse och fasor – nerbrända stationer, hastigt uppförda baracker, i schalar insvepta kvinnor, som gjorde rent i spåren och som levde på hett vatten (*kipiatok*) och en bit rågbröd.

Även denna gång var det endast Kiev, som lämnade ett intryck av diskret skönhet och renlighet, kultur och känsla för stil och smak, trots stadens fattigdom och isolering. Det var natt, och därför kunde vi inte uppskatta en skymt av Dnjepr och de ändlösa slätterna som sammansmälte med himlen. Men ändå påminde allt detta om Belgrad – det framtida Belgrad med en miljon invånare och uppbyggt med flit och harmoni. Vi stannade i Kiev endast en kort stund för att kopplas till Moskvatåget. Snart var vi på väg igen i en natt vit av snö och mörk av sorg. Det var bara vår vagn som glittrade med glansen av komfort och överflöd i denna gränslösa dysterhet och fattigdom.

4

Några få timmar efter vår ankomst till Moskva var vi invecklade i en ivrig och hjärtlig konversation med den jugoslaviske ambassadören, Vladimir Popovic, när telefonen på hans skrivbord ringde. Sovjetryska utrikesministeriet lät fråga om jag var trött, ty Stalin ville träffa mig genast redan samma kväll. En sådan brådska hörde inte till vanligheten i Moskva, där kommunister från främmande länder alltid fick vänta länge, så länge att det hade blivit ett ordspråk bland dem: Det är lätt att komma till Moskva, men svårare att komma därifrån. Givetvis skulle jag med största beredvillighet ha accepterat Stalins inbjudan, även om jag hade varit trött. Delegationens övriga medlemmar betraktade mig med entusiasm och inte utan avund, och Koca Popovic och Todorovic påminde mig gång på gång om att jag inte fick glömma varför de hade följt med på resan, trots att jag hade begagnat mig av den långa samvaron under tågresan för att i detalj sätta mig in i deras önskemål.

Min glädje över det förestående mötet med Stalin var behärskad och en smula blandad, främst beroende på att hans kallelse hade kommit så hastigt. Jag lyckades inte under hela den natt som jag tillbragte med honom och andra sovjetledare göra mig fri från mina onda aningar.

Som vanligt fördes jag vid niotiden på kvällen till Stalins arbetsrum i Kreml. Där hade Stalin, Molotov och Zjdanov samlats. Jag visste att den senares uppdrag i politbyrån var att sköta förbindelserna med utländska kommunistpartier.

Efter de sedvanliga hälsningarna tog Stalin genast itu med affärerna. ”Jaså, medlemmar av centralkommittén i Albanien begår självmord för er skull! Det här kom mycket olämpligt, mycket olämpligt.”

Jag började förklara: Naku Spiru var emot unionen mellan Albanien och Jugoslavien, och han hade isolerat sig inom sin egen centralkommitté. Jag hade inte talat till slut, när Stalin till min förvåning sade: ”Vi har inget speciellt intresse av Albanien. Vi går med på att Jugoslavien sväljer Albanien! . . .” Och med dessa ord förde han ihop högra handens fingrar, förde dem till munnen och gjorde en rörelse liksom för att svälja dem.

Jag var förvånad, nästan förstummad av Stalins sätt att uttrycka sig och av hans målande gest, men jag vet inte om man kunde se det på mitt ansiktsuttryck, ty jag försökte tolka det som ett skämt och betrakta det som Stalins vanliga drastiska och pittoreska sätt att uttrycka sig. Återigen försökte jag förklara: ”Det här är inte fråga om att svälja någon, det är fråga om en union.”

Här inflikade Molotov: ”Men det är ju detsamma som att svälja!”

Och Stalin tillfogade, återigen ackompanjerad av samma gest: ”Ja, ja. Det är att svälja! Men vi är av samma åsikt som ni, ni skall svälja Albanien – ju förr, dess bättre.”

Trots hans drastiska sätt att uttrycka sig var atmosfären kordial och mer än vänskaplig. Till och med Molotov hade framfört sin anmärkning om sväljandet med en skämtsam älskvardhet som inte kunde sägas vara vanlig hos honom.

Jag behandlade frågan om ett närmande till och en union med Albanien utifrån uppriktiga och givetvis revolutionära motiv. Jag ansåg, i likhet med många andra, att unionen – med de albanska ledarnas uppriktigt frivilliga medverkan – inte bara skulle lända både Jugoslavien och Albanien till nytta, jag trodde att den också skulle göra slut på den traditionella intoleransen och de ständiga konflikterna mellan serber och albaner. Unionens främsta betydelse låg enligt min åsikt i den omständigheten att sammansmältning av vår betydande och kompakta albanska minoritet med Albanien som egen republik inom den jugoslavisk-albanska federationen. Varje annan lösning på det albanska minoritetsproblemet tycktes mig omöjlig att genomföra i praktiken, eftersom en överföring av jugoslaviska, av albaner bebodda territorier, skulle ge anledning till ett svårkontrollerbart motstånd inom det jugoslaviska kommunistpartiet.

Jag hade en speciell förkärlek för Albanien och albanerna, som endast kunde stärka idealismen i mina motiveringar: Albanerna, i synnerhet de som bor längst i norr, är till mentaliteten och levnadssättet nära släkt med montenegrinerna från vilka även jag härstammar, och deras vitalitet och vilja att bevara sin självständighet har inte sin like i mänsklighetens historia.

Ehuru det inte ens föll mig in att opponera mig mot mina egna ledares åsikter och instämma med Stalin, väckte hans uttalanden i denna sak för första gången två tankar hos mig. Den första var misstanken, att det var någonting i Jugoslaviens politik gentemot Albanien som inte var riktigt, och den andra var att Sovjetunionen hade förenat sig med de baltiska länderna just genom att svälja dem. Det var Molotovs anmärkning som direkt påminde mig om detta.

Båda dessa tankar smälte samman och resulterade i en känsla av obehag.

Tanken på att det kunde vara någonting skumt och inkonsekvent med den jugoslaviska politiken gentemot Albanien kunde emellertid inte förmå mig att erkänna att denna politik skulle ha haft någonting med "sväljande" att göra. Men samtidigt slog det mig att denna politik kanske inte överensstämde med de albanska kommunisternas vilja och förhoppningar, vilket för mig i min egenskap av kommunist var identiska med det albanska folkets strävanden. Varför *hade* Spiru begått självmord, när allt kom omkring? Han var varken "småborgare" eller "nationalistiskt belastad" i lika hög grad som han var kommunist och marxist. Och hur ställde det sig om albanerna faktiskt ville bibehålla sin egen, självständiga stat, precis som vi ville gentemot Sovjetunionen? Om unionen genomfördes mot albanernas önsknings och genom utnyttjande av deras isolering och nöd, skulle inte detta leda till oförsonliga konflikter och svårigheter? Albanerna hade etniskt sett en helt egen karaktär, som folk var de kända sedan urminnes tider, men som nation var de mycket unga och sålunda fyllda med ett okuvligt och alltjämt otillfredsställt nationalmedvetande. Skulle de inte anse att unionen berövade dem deras självständighet och utgjorde ett hot mot deras egenart?

Vad den andra tanken beträffar – att Sovjetunionen hade svält de baltiska staterna – länkade jag ihop den med den första och upprepade, i ett försök att övertyga mig själv: Vi jugoslaver önskar inte, vi vågar inte slå in på vägen till en union med Albanien, och det finns inte heller någon omedelbar fara för att någon imperialistisk makt, till exempel Tyskland, skulle utöva tryck på Albanien och använda detta land som bas mot Jugoslavien.

Men Stalin ryckte mig tillbaka till verkligheten. "Nå, vad säger ni om Hoxha, vad går han för, enligt er åsikt?"

Jag undvek ett direkt och entydigt svar, men Stalin uttryckte precis samma åsikt om Hoxha som de jugoslaviska ledarna hade skapat sig: ”Han är en småborgare med en dragnings mot nationalism? Ja, det anser vi också. Är det kanske så att den starkaste mannen därborta är Xoxe?”

Jag bekräftade hans ledande frågor.

Stalin avslutade samtalet om Albanien som hade pågått i knappt tio minuter med följande uttalande: ”Det finns inga meningsskiljaktigheter mellan oss. Skriv personligen en depesch till Tito om det här, skriv den i sovjetregeringens namn och föredra den för mig i morgon.”

Jag fruktade att jag inte hade fattat honom rätt och frågade honom närmare om hans avsikt, varvid han upprepade att jag skulle skriva depeschen till jugoslaviska regeringen i sovjetregeringens namn.

I det ögonblicket trodde jag faktiskt, att detta var ett tecken på speciellt förtroende för mig och det högsta möjliga uttryck för belåtenhet med den jugoslaviska politiken gentemot Albanien. Men när jag följande dag satt och författade depeschen kom jag att tänka på att den en dag kanske skulle kunna användas mot min regering, och därför formulerade jag den i försiktiga och mycket korta ordalag, ungefär på följande sätt: Djilas anlände till Moskva i går, och vid ett möte som hölls med honom redan samma dag, gavs uttryck för fullständigt samförstånd mellan sovjetregeringen och Jugoslavien beträffande den albanska frågan. Denna depesch skickades aldrig till jugoslaviska regeringen, inte heller användes den mot jugoslaverna under de senare sammanstötningarna mellan Moskva och Belgrad.

Slutet av samtalet blev inte heller långvarigt, och det rörde sig om så obetydliga frågor som Kominforms inkvartering i Belgrad och dess tidning, Titos hälsa och liknande.

Jag begagnade mig emellertid av tillfället och tog upp frågan om materielhjälp till jugoslaviska armén och uppbyggnaden av vår krigsindustri. Jag underströk, att vi ofta mötte svårigheter hos de sovjetryska representanterna, att de vägrade att ge oss det ena och det andra med hänvisning till ”militära hemligheter”. Stalin reste sig och röt: ”Vi har inga militära hemligheter för er. Ni är ett vänskapligt sinnat socialistiskt land – vi har inga militära hemligheter för er.”

Därpå gick han till sitt skrivbord, ringde upp Bulganin och gav en kort order: ”Jugoslaverna är här, den jugoslaviska delegationen de skall genast få framföra sina önskemål.”

Hela samtalet i Kreml var undanstökat på ungefär en halvtimme, och sedan åkte vi ut till Stalins villa för att äta middag.

5

Vi satte oss i Stalins bil, som föreföll vara densamma, i vilken jag hade åkt med Molotov 1945. Zhdanov satt i baksätet på min högra sida medan Stalin och Molotov satt framför oss i reservsätena. Under färden tände Stalin en liten lampa i panelen framför honom, under vilken det hängde ett fickur – klockan var närmare tio – och då kunde jag tydligt se hans redan böjda rygg och den magra grånade nacken med den rynkiga huden ovanför den styva marskalkskragen. Här har vi en av samtidens mäktigaste män, tänkte jag, och här har vi hans medarbetare. Vilken sensationell katastrof skulle det inte vara om en bomb nu exploderade mittibland oss och slet oss alla i stycken! Men denna tanke tog aldrig fast form, och den var så oväntad till och med för mig själv att den förskräckte mig. Med sorgsen tillgivenhet såg jag i Stalin en liten, gammal farfar, som i hela sitt liv hade arbetat och alltjämt arbetade för kommunisternas framgång och lycka.

Medan vi väntade på att middagssällskapet skulle samlas, stod Stalin, Zjdanov och jag i villans entréhall vid världskartan. Jag tittade återigen på den med blåpenna dragna cirkeln som omgav Stalingrad – och återigen lade Stalin märke till min blick. Jag kunde inte undgå att se att min nyfikenhet behagade honom. Zjdanov lade också märke till detta utbyte av blickar och påpekade: ”Det där var början till slaget om Stalingrad.”

Men Stalin sade ingenting till detta.

Om jag minns rätt började Stalin titta efter Königsberg, denna stad skulle ju döpas om till Kaliningrad – och medan vi tittade efter den råkade vi fästa oss vid orter kring Leningrad, som alltsedan Katarina II:s tid bar tyska namn. Detta fångade Stalins uppmärksamhet, och han vände sig till Zjdanov och sade kort: ”De där namnen måste ändras – det är ju meningslöst, att de alltjämt har tyska namn!” Zjdanov drog genast fram en liten anteckningsbok och noterade Stalins order med en pennstump.

Därefter uppsökte Molotov och jag toaletten, som var belägen i husets källarvåning. Den bestod av flera bås med vattenklosetter och urinoarer. Molotov började knäppa upp byxorna redan medan vi gick ner och yttrade: ”Vi kallar detta urlastning före ilastningen.” Jag, som ändå under en lång tid hade suttit i fängelse, där man är tvungen att glömma hela sin blygsamhet, skämdes i närvaro av Molotov, som dock var en äldre man. Jag steg in i ett av båsena och låste dörren efter mig.

När vi var färdiga gick vi båda upp till matsalen där Stalin, Malenkov, Berija, Zjdanov och Voznesenskij redan hade samlats. De två senare är nya gestalter i dessa memoarer.

Zjdanov var också rätt kortväxt med en brun, stubbad mustasch, hög panna, spetsig näsa och en sjuklig rodnad på kinderna. Han var bildad och betraktades i politbyrån som en framstående intellektuell. Trots hans välkända trångsynthet och dogmatism, skulle jag vilja säga, att hans kunskaper var omfattande. Han visste något om allt, till och med om musik, men jag tror knappt att det fanns ett enda område som han kände till grundligt – en typisk intellektuell, som stiftade bekantskap med och inhämtade kunskaper om andra områden genom att studera marxistisk litteratur. Han var också cyniker, på ett intellektuellt sätt, men det gjorde honom bara än mera osympatisk, därför att man bakom intellektualismen omisskännligt skymtade potentaten, som uppträdde med ”storsinhet” mot andens och pennans män. Denna period utmärktes av de s. k. ”Dekreten” – dvs. de av centralkommittén fattade besluten rörande litteraturen och andra grenar av de sköna konsterna, i vilka man gick till häftiga angrepp mot den obetydliga frihet i val av motiv och form som hade överlevt (eller på något annat sätt undgått) den byråkratiska partikontrollen under kriget. Jag minns att Zjdanov den kvällen som den senaste goda historien berättade om hur hans kritik av satirikern Zosjtjenko hade mottagits i Leningrad. Myndigheterna berövade helt enkelt Zosjtjenko hans livsmedelskuponger och återställde dem inte förrän Moskva storsint hade intervenerat till hans förmån.

Voznesenskij, ordföranden i den sovjetiska planeringskommissionen var knappt över fyrtio – en typisk ryss, blond och med framträdande kindknöt, rätt hög panna och lockigt hår. Man fick det intrycket att han var en metodisk, kultiverad och framför allt tillbakadragen man, som inte sade många ord och hela tiden satt med ett lyckligt, inåtvänt leende på läpparna. Jag hade tidigare läst hans bok om den sovjetryska ekonomin under kriget, och den hade gett mig intrycket att författaren var en samvetsgrann och tänkande människa. Senare blev denna bok svårt kritiserad i Sovjetunionen och Voznesenskij likviderades av orsaker som ännu i dag inte är uppenbarade.

Jag kände mycket väl Voznesenskijns äldre bror, en universitetsprofessor, som nyss hade blivit utnämnd till undervisningsminister i Ryska federativa sovjetrepubliken. Jag hade haft några

mycket intressanta diskussioner med den äldre Voznesenskij under den panslaviska kongressen i Belgrad på vintern 1946. Vi hade varit av samma åsikt inte bara beträffande trångsyntheten och fördomsfullheten hos de rådande teorierna om ”socialistisk realism”, utan också om uppträdandet av nya företeelser inom socialismen (eller med andra ord kommunismen) i och med att nya socialistiska stater skapas och kapitalismen undergår förändringar, som ännu inte har hunnit underkastas teoretisk diskussion och utredning. Troligen föll också hans vackra, kontemplativa huvud i de vettlösa utrensningarna.

Middagen började med att någon – jag tror att det var Stalin själv – föreslog att alla skulle gissa hur många grader det var under noll, och att var och en sedan som straff skulle dricka lika många glas vodka som det antal grader man hade gissat fel. Lyckligtvis hade jag medan vi ännu var kvar på hotellet tittat på termometern, och denna siffra förstörde jag något, eftersom jag måste ta temperaturfallet på kvällen i betraktande, vilket hade till följd att jag endast missade med en enda grad. Jag minns att Berija missade med tre grader och påpekade att han hade gjort det med flit för att få dricka mera vodka.

En sådan början på en middag gav ofrivilligt upphov till en kättersk tanke: Dessa män, som var instängda i en trång cirkel, kunde mycket väl tänkas hitta på ännu mer vanvettiga skäl för att få dricka mera vodka – till exempel att gissa matsalens längd i fot eller bordets i tum. Och vem vet, kanske de till och med gör det! Denna utportionering av vodkaglasen enligt förmågan att gissa temperaturen kom mig emellertid plötsligt att begrunda den isolering som dessa sovjetledare levde i, den själlöshet och meningslöshet som präglade deras liv där de samlades kring sin överårige ledare, trots att de spelade en roll som var utslagsgivande för människosläktets framtid. Jag erinrade mig att tsar Peter den store också hade hållit dylika middagar för sina medhjälpare, middagar där de åt och drack tills de försjönk i apati, allt medan de bestämde om Rysslands och det ryska folkets öde.

Mitt intryck av tomheten i detta liv skingrades inte, tvärtom återkom dessa tankar allt som oftast under middagens lopp, trots mina försök att skingra dem. Detta intryck förstärktes ytterligare av Stalins ålder, av de allt tydligare tecknen på senilitet hos honom. Hur jag än försökte underhålla den respekt och den kärlek som jag ansåg mig böra hysa till honom, kunde ingenting utplåna detta konstaterande ur mina tankar.

Det var någonting både tragiskt och frånstötande i hans senilitet. Det tragiska var osynligt – det omfattade snarare mina egna tankar om det oundvikliga i att till och med en så stor gestalt förr eller senare måste gå sitt förfall till mötes. Det frånstötande var direkt påtagligt hela tiden. Stalin hade visserligen alltid tyckt om att äta mycket och gott, men nu uppvisade han rena glupskheten, som om han hade fruktat att det inte skulle finnas tillräckligt av den åtrådda rätten kvar åt honom. Å andra sidan drack han mindre och mera försiktigt, som om han hade mätt varje droppe – för att undvika alla skadliga följder.

Hans intellekt hade råkat i ett än tydligare förfall. Han erinrade sig gärna händelser från sin ungdom – förvisningen till Sibirien, barndomen i Kaukasien – och han jämförde nyss timade händelser med sådana som hade hänt för länge sedan. ”Ja, jag minns, samma sak hände . . .”

Det var svårt att fatta, att han hade förändrats så mycket på två, tre år. När jag senast hade sett honom, 1945, var han alltjämt livlig, med ett rörligt intellekt och ett utpräglat sinne för humor. Men det var under kriget, och det hade av allt att döma varit Stalins sista stora prestation och slutet på hans karriär. Nu skrattade han åt de mest andefattiga och tomma skämt. När jag vid ett tillfälle berättade en politisk anekdot, i vilken han drog Churchill och Roosevelt vid näsan, undgick honom inte endast poängen, utan jag fick också ett intryck av att han var direkt sårad, på en gammal mans sätt. Jag såg en besvärad förvåning avspeglad i de övriga bordsgästernas anleten.

Men i ett avseende var han fortfarande den gamle Stalin: halsstarrig, skarp och misstänksam så snart någon var av annan uppfattning. Han snäste till och med av Molotov, och man kände på sig att en viss spänning hade uppstått mellan dem. Alla svansade för honom och undvek att yttra sin åsikt innan han hade uttalat sin, varpå de skyndade att instämma med honom.

Som vanligt hoppade samtalet från ämne till ämne – och jag skall redogöra för det på samma sätt.

Stalin började tala om atombomben. ”Det är ett kraftigt vapen, mycket kraftigt!” Det låg oförställd beundran i hans röst, och man hade fullt klart för sig att han inte skulle ge sig förrän han också förfogade över detta ”kraftiga vapen”. Men han nämnde ingenting om att han redan hade en atombomb, eller att Sovjetunionen arbetade på den.

Å andra sidan förtjänar här att nämnas, att när Kardelj och jag träffade Dimitrov i Moskva en månad senare, Dimitrov berättade liksom i förtroende, att ryssarna redan hade en atombomb, och att den till och med var bättre än amerikanernas dvs. den som de hade sprängt i Hiroshima. Jag tror emellertid inte att det var sant, utan att det var så att ryssarna då var på väg att tillverka en atombomb. Men jag citerar hans uttalande sådant jag hörde det.

Både den natten och vid ett möte, som kort därpå ägde rum med de bulgariska och jugoslaviska delegationerna underströk Stalin, att Tyskland skulle förbli delat. ”Västmakterna vill göra Västtyskland till sitt, och vi skall förvandla Östtyskland till vår egen stat.”

Denna hans tanke var ny, men det var inte svårt att förstå hans synpunkter. Den utgick från hela inriktningen av den sovjetryska politiken i Östeuropa och gentemot Västern. Jag hade aldrig kunnat fatta de uttalanden som Stalin och övriga sovjetledare gjort för bulgarerna och jugoslaverna på våren 1946, att hela Tyskland måste bli vårt, det vill säga sovjetiskt, kommunistiskt. Jag frågade en av de närvarande hur ryssarna skulle kunna åstadkomma ett dylikt resultat. ”Det vet jag inte!” svarade han. Jag misstänker, att ingen av dem som hade gjort dessa uttalanden visste hur det skulle gå till, och att de helt enkelt var berusade av glansen av de militära segrarna och sina förhoppningar om att Västeuropa i ekonomiskt och andra avseenden gick sin upplösning till mötes.

Mot slutet av middagen frågade Stalin mig helt oväntat vad det berodde på att vi hade så få judar i det jugoslaviska partiet, och varför detta lilla fåtal inte hade kommit att spela någon mera betydande roll. Jag försökte förklara för honom att det för det första inte fanns så många judar i Jugoslavien, och att de flesta av dem tillhörde medelklassen. ”Den ende prominente juden är Pijade”, tillfogade jag. ”och han betraktar sig mera som serb än som jude.”

Stalin började fundera. ”Pijade, en liten karl med glasögon? Ja, jag minns, han har besökt mig. Vilken ställning har han nu?”

”Han är medlem av centralkommittén, en gammal veteran i partiet, och det är han som har översatt *Das Kapital*”, förklarade jag.

”I vår centralkommitté finns det inga judar!” avbröt han och skrattade giftigt. ”Ni är också antisemit, Djilas, ni är också antisemit!”

Jag förstod, att han med sitt skratt och sina ord hade menat raka motsatsen, vilket också var hans mening – det var ett uttryck för hans egen antisemitism och en provokation, ty han ville tvinga mig att deklarerat min ståndpunkt beträffande judarna, i synnerhet judarna inom den kommunistiska rörelsen. Jag skrattade lätt och undvek att säga något, vilket inte var så svårt, eftersom jag aldrig har varit antisemit och endast har delat upp kommunisterna i goda och dåliga kommunister. Stalin själv lämnade snart detta brännbara ämne, belåten med sin cyniska provokation.

På min vänstra sida satt den fåordige Molotov och på min högra den talträngde Zjdanov. Den senare berättade om sina kontakter med finnarna och talade med beundran om deras noggrannhet med krigsskadeståndsleveranserna. ”Allt i rättan tid, skickligt emballerat och av förträfflig kvalitet.”

”Vi gjorde ett misstag när vi inte ockuperade Finland”, avslutade han. ”Då skulle allt ha varit i ordning.”

Molotov: ”Finland – det är bara småpotatis.”

Vid denna tidpunkt höll Zjdanov möten med kompositörer och förberedde ett ”dekret” om musiken. Han var förtjust i opera och frågade mig i förbigående: ”Har ni någon opera i Jugoslavien?”

Häpen över hans fråga svarade jag: ”I Jugoslavien framförs operor på nio teatrar!” Och samtidigt tänkte jag: Så litet de i själva verket vet om Jugoslavien. Man kan knappast märka att landet intresserar dem ur annan synpunkt än dess geografiska läge.

Zjdanov var den ende som drack apelsinjuice. Han förklarade för mig att det berodde på hans dåliga hjärta. ”Hur allvarlig är er sjukdom egentligen?” frågade jag.

Med ett tvunget leende förklarade han med sin vanliga spefullhet: ”Jag kan dö när som helst, och jag kan också leva mycket länge.” Han ådagalade en överdriven känslighet och han reagerade snabbt och alltför obesvärat.

En ny femårsplan hade nyss kungjorts. Utan att vända sig till någon speciell förklarade Stalin, att lärarnas löner måste höjas. Och sedan sade han till mig: ”Våra lärare är mycket bra, men deras löner är låga – vi måste göra någonting åt det.”

Alla yttrade några ord av instämmande, medan jag, inte utan bitterhet, tänkte på de jugoslaviska kulturarbetarnas svåra förhållanden och låga löner och min oförmåga att hjälpa dem.

Voznesenskij satt tyst hela tiden; han uppförde sig som en ung man bland äldre herrar. Stalin vände sig direkt till honom endast med denna fråga: ”Skulle vi utom planen kunna skaffa fram medel för bygga Volga-Donkanalen? Ett mycket viktigt arbete! Vi måste finna medlen någonstans! Ett oerhört viktigt arbete även ur militär synpunkt, i händelse av ett krig kan de driva ut oss från Svarta havet – vår flotta är svag, och den kommer att vara svag ännu en lång tid framåt. Vad skulle vi i så fall göra med våra fartyg? Föreställ er hur värdefull Svartahavsflottan skulle ha varit vid slaget om Stalingrad, om vi hade haft den på Volga! Den kanalen är av första rangens betydelse.”

Voznesenskij ansåg att man kunde skaffa fram medlen, tog fram en liten anteckningsbok och gjorde en anteckning härom.

Jag hade länge varit intresserad av två frågor – båda närmast av personligt intresse – och nu ville jag passa på och fråga Stalin om hans åsikt. Den ena låg på det teoretiska planet: varken i den marxistiska litteraturen eller någon annanstans hade jag kunnat finna förklaringen på skillnaden mellan begreppen ”folk” och ”nation”. Eftersom Stalin länge hade åtnjutit rykte bland kommunisterna om att vara specialist på nationalitetsfrågor, ville jag veta hans åsikt, och påpekade att han inte hade behandlat denna fråga i sin bok om nationalitetsfrågan, som hade kommit ut redan före första världskriget, och som sedan dess hade betraktats som den auktoritativa bolsjevikiska synen på saken.

Det var Molotov som först tog till orda: ”Folk' och 'nation' är precis samma sak.”

Men Stalin var inte av samma åsikt. ”Nej, det är nonsens! Det är skilda begrepp!” Och så sade han rätt och slätt: ”Nation'? Det vet ni redan vad det är: en produkt av kapitalismen med vissa

givna karaktäristika. Och 'folk' – det innebär de arbetande människorna i en given nation, dvs. de arbetande med samma språk, samma kultur och samma seder.”

Beträffande sin bok *Marxismen och den nationella frågan*, påpekade han: ”Det var Iljitjs – Lenins syn på saken. Det var också Iljitj som gav ut boken.”

Den andra frågan gällde Dostojevskij. Ända från min allra tidigaste ungdom hade jag betraktat Dostojevskij som den i många avseenden störste författaren i modern tid, och jag hade aldrig kunnat förlika mig med de marxistiska attackerna mot honom.

Även på den frågan svarade Stalin helt enkelt: ”En stor författare och en stor reaktionär. Vi ger inte ut honom, därför att han utövar dåligt inflytande på ungdomen. Men, som sagt, en stor författare!”

Vi övergick till Gorkij. Jag anmärkte att jag betraktade *Klim Samgins liv* som hans största verk – både när det gällde metoden och djupet i hans beskrivning av ryska revolutionen. Stalin hyste en annan mening, men undvek frågan om metoden. ”Nej, hans bästa saker är de som han skrev tidigare: *Staden Okurov*, hans noveller och *Forna Gordejev*. Och vad beskrivningen av ryska revolutionen i Klim Samgin beträffar, finns det mycket litet revolution i den och bara en enda bolsjevik – vad var det han hette nu igen, Ljutikov, Ljutov?”

Jag rättade honom: ”Nej, Kutuzov – Ljutov är en helt annan gestalt.”

”Javisst”, sade Stalin, ”Kutuzov! Revolutionen är beskriven bara från en sida, och oriktigt också från den synpunkten. Och hans tidigare verk är bättre också rent litterärt sett.”

Det var tydligt att Stalin och jag inte förstod varandra och att vi inte kunde komma överens. Jag har dock hört framstående litteraturkännare som i likhet med honom ansåg att de av honom nämnda arbetena av Gorkij var hans bästa.

När samtalet kom in på modern litteratur, hänvisade jag, liksom de flesta utlänningar, till Sjolochovs kraftfullhet. ”Nu har vi bättre författare!” påpekade Stalin och citerade två namn, av vilka den ena var en kvinna. Båda var okända för mig.

Jag undvek att diskutera Fadejevs *Det unga gardet*, som redan då var utsatt för angrepp till följd av att dess hjältar inte visade tillräcklig ”partianda”. Inte heller ville jag uttala mig om Alexandrovs *Filosofins historia*, som å sin sida kritiserades av precis motsatt anledning – för dogmatism, ytlighet och banalitet.

Det var Zjdanov som citerade Stalins anmärkning om K. Simanovs samling av kärleksdikter: ”De borde ha gett ut den i bara två exemplar – ett för honom och ett för henne!” Varvid Stalin log fromt och alla de andra vrålade av skratt.

Kvällen skulle emellertid inte förflyta utan direkta plumpheter, och som man kunde vänta var det Berija som stod för det. De tvingade mig att dricka ett litet glas *peretsovka* – stark vodka med peppar (på ryska betyder *perets* ”peppar”, och det är därifrån denna dryck fått sitt namn). Berija förklarade flinande att denna dryck hade en ofördelaktig inverkan på könskörtlarna, och när han gjorde det använde han sig av de mest vulgära uttryck. Stalin tittade stint på mig medan Berija talade, hela tiden färdig att brista i skratt, men han höll sig allvarlig, när han såg hur illa berörd jag var.

Även bortsett från detta kunde jag inte låta bli att tänka på den påfallande likheten mellan Berija och Vujkovic vid kungliga polisen i Belgrad. Denna likhet antog sådana proportioner att jag faktiskt kände mig som om jag skulle ha suttit fast i Vujkovic-Berijas flottiga och kvävande klor.

Det enligt min åsikt mest betydelsefulla under den sex timmar långa middagen var emellertid den stämning som trängde igenom i allt som yttrades. Bakom allt som sades kunde man spåra

något mera väsentligt, något som borde ha sagts ut, men som ingen kunde eller vågade bringa på tal. Den tvungna konversationen och valet av ämnen kom detta ”något” att kännas som verkligt, nästan förnimbart för sinnena. Och i mitt innersta var jag säker på vad det rörde sig om: det var kritiken mot Tito och den jugoslaviska centralkommittén. I denna situation skulle jag ha betraktat en sådan kritik som liktydig med ett försök från sovjetregeringens sida att vinna mig över på deras sida. Zjdanov var speciellt energisk, inte på något konkret, gripbart sätt men genom att ge sin konversation med mig en prägel av kordialitet, man kan till och med säga intimitet. Berija fixerade mig med sina dimmiga, gröna, vidöppna ögon medan en slags självmedveten ironi nästan dröp från hans fyrkantiga, slappa mun. Över dem alla stod Stalin – uppmärksam, ovanligt dämpad och kylig.

De tysta momenten mellan de olika samtalsämnena blev allt längre, och spänningen steg, både inom mig och omkring mig. Jag planerade snabbt den försvarsstrategi som jag skulle använda. Tydligt hade den halvt omedvetet varit under förberedande redan tidigare. Jag skulle helt enkelt påpeka, att jag inte kunde se någon skillnad mellan de jugoslaviska och sovjetryska ledarna, att deras målsättning var densamma o. dyl. Ett tyst, hårdnackat motstånd växte upp inom mig, och trots att jag aldrig tidigare hade känt någon tvekan visste jag, därför att jag kände mig själv, att min defensiva attityd lätt kunde förbytas i en offensiv, om Stalin och de övriga tvingade mig in i det moraliska dilemma att välja mellan dem och mitt samvete – eller, allt efter förhållandena, mellan deras parti och mitt, mellan Jugoslavien och Sovjetunionen. För att förbereda terrängen hänvisade jag flera gånger i förbigående till Tito och min egen centralkommitté, men på ett sätt som inte gav mina bordskamrater tillfälle att ge sig in på det samtalsämne som alla väntade på.

Stalins försök att införa personliga, intima element i samtalet var förgäves. Han kom plötsligt ihåg den inbjudan som han 1946 hade tillställt mig via Tito och frågade: ”Varför kom ni aldrig till Krim? Varför vägrade ni att anta min inbjudan?”

Jag hade väntat denna fråga, men ändå var det en oangenäm överraskning att Stalin inte hade glömt detta intermezzo. ”Jag väntade på att få en inbjudan genom sovjetambassaden”, förklarade jag. ”Jag ville inte tränga mig på och besvara er.”

”Dumheter, det skulle inte ha varit något besvär alls. Ni ville helt enkelt inte komma!” Stalin satte mig tydligt på prov.

Men jag drog mig inom mitt skal – och intog en reserverad och kylig tystnad.

Och slutresultatet var att ingenting alls hände. Stalin och hans grupp av kallt beräknande konspiratörer – åtminstone hade jag en stark känsla av att de var det – hade säkert upptäckt min försvarsattityd. Och det var just precis vad jag ville. Jag hade lyckats undvika dem, och de vågade inte provocera det väntade motståndet. Antagligen trodde de att de hade undvikit att ta ett för tidigt och därför olämpligt steg, men jag upptäckte detta förtäckta spel och kände en inre dittills okänd styrka som skulle ha gjort det möjligt för mig att t. o. m. förkasta allt vad jag hittills levat för.

Stalin avslutade middagen med att höja en skål för Lenins minne. ”Låt oss dricka för minnet av Vladimir Iljitj, vår ledare, vår lärare – vårt allt!”

Vi reste oss alla och drack, tysta och högtidliga, men vi var så pass berusade att högtidligheten snart var glömd, det var endast Stalin som fortsatte att se allvarlig, nästan dyster ut.

Vi reste oss från bordet, men innan sällskapet började skingras, satte Stalin på en stor skivspelare. Han försökte till och med dansa, på det sätt som man dansar i hans hemland. Man

kunde se att han inte saknade ett visst sinne för rytm. Men snart slutade han, suckade resignerat och sade: ”Åldern tar ut sin rätt, jag är redan en gammal man.”

Men hans medarbetare – eller kanske det är riktigare att säga hovmän – protesterade livligt. ”Nej, nej, det där är bara dumheter. Ni ser pigg och kry ut. Ni har bibehållit er häpnadsväckande bra. Ja, det måste man säga, vid er ålder . . .”

Därpå satte Stalin på en skiva, där en koloratursångerskas drillar ackompanjerades av gälla hundskall och ylanden. Han skrattade med överdriven och ohämmad uppsluppenhet, men när han såg att jag såg oförstående och plågad ut, förklarade han, nästan som för att ursäkta sig: ”Nåja, men det är skickligt gjort, förbannat skickligt.”

Alla de andra stannade kvar, men de beredde sig redan att gå. Det fanns faktiskt ingenting mer att säga efter en så lång samvaro, under vilken allt hade diskuterats utom orsaken till att denna middag hade arrangerats.

6

Redan ett par dagar senare blev vi inbjudna att infinna oss på generalstaben för att framställa våra önskemål. Redan under tågresan hade jag nämnt för Koca Popovic och Mijalko Todorovic, att deras önskemål enligt min åsikt var överdrivna och orealistiska. Speciellt hade jag svårt att förstå varför ryssarna skulle gå med på att bygga upp den jugoslaviska krigsindustrin, eftersom de inte ens ville ge oss någon allvarlig hjälp med att bygga upp vår civila industri, och ännu mindre troligt tycktes det mig att de skulle ha lust att ge oss en örlogsflotta, när de själva led brist på krigsfartyg. Argumentet att det var detsamma om det var Jugoslavien eller Sovjetunionen som hade en flotta på Adriatiska havet, eftersom båda var delar av en enad kommunistisk värld, tycktes så mycket mindre övertygande som man ju redan tydligt kunde skönja sprickor i denna enighet, för att inte tala om Sovjetunionens traditionella misstro mot allt som låg utom räckhåll för dem och deras strävan att alltid i första hand sörja för den egna staten, en strävan som de inte ens försökte dölja. Men eftersom listan på dessa önskemål var utarbetad och godkänd i Belgrad, hade jag ingenting annat att göra än att stå vid deras sida efter bästa förmåga.

Generalstabens byggnad var en skyskrapa, vars billiga yttre arkitektur man förgäves hade sökt kompensera genom att i inredningen göra rikligt bruk av gardiner i skrikande färger och förgyllningar. Bulganin presiderade vid mötet, omgiven av de högsta militära experterna, bland vilka också generalstabschefen, marskalk Vasiljevskij.

Först presenterade jag våra önskemål i allmänhet, och lämnade åt Todorovic och Popovic att redogöra för detaljerna. De sovjetryska officerarna tog inte ställning i sak, men de satte sig omsorgsfullt in i våra problem och gjorde anteckningar om allt. Vi lämnade belåtna konferensen, övertygade om att vår sak hade kommit ur sitt dödläge, och att det verkliga arbetet snart skulle börja.

Det såg faktiskt så ut. Todorovic och Popovic blev snart kallade till nya sammankomster. Men plötsligt avbröts tvärt alla underhandlingar, och sovjetmyndigheterna antydde att ”komplikationer” hade inträffat och att vi fick lov att vänta.

Det var tydligt och klart för oss att något pågick mellan Moskva och Belgrad, men vi kunde inte exakt få reda på vad det var, och dock måste jag säga att jag inte var särskilt förvånad. Vår kritiska inställning till den sovjetiska verkligheten och Moskvas attityd gentemot Belgrad kunde endast göra uppskjutandet av våra underhandlingar än mer olidligt i synnerhet som vi satt där utan något att göra, tvungna att döda tiden med samtal sinsemellan och med att besöka Moskvas gammalmodiga men oöverträffade teatrar.

Inga ryssar vågade besöka oss, ty även om vi var från ett kommunistiskt land tillhörde vi ändå den kategori av utlänningar, med vilka medborgare i Sovjetunionen enligt lagens bokstav inte hade rätt att umgås. Våra kontakter var strängt begränsade till de officiella kanalerna i utrikesministeriet och centralkommittén. Detta förargade och förolämpade oss, desto mer som inga dylika begränsningar existerade i Jugoslavien, särskilt inte för vare sig officiella representanter eller vanliga medborgare från Sovjetunionen. Men denna behandling ökade givetvis vår kritiklusta.

Vår kritik hade ännu inte nått den punkt där man börjar göra generaliseringar, men den överflödade av exempel tagna från verkligheten. Vukmanovic-Tempo hade funnit fel på de militära byggnaderna och berättade öppet om dem för oss andra. För att råda bot på tristessen avbeställde Koca Popovic och jag våra separata sviter på Hotell Moskva, men vi fick inte en gemensam svit, förrän en ”elektriker” hade gjort den i ordning, vilket enligt vår åsikt inte kunde betyda annat än att han hade installerat avlyssningsapparater. Trots att Hotell Moskva var nytt och stadens största, fungerade inget som det skulle – det var kallt, kranarna läckte och badkaren, som var importerade från Östtyskland, kunde inte användas därför att avloppen inte fungerade och vattnet läckte ut på golvet. Badrummet hade ingen nyckel, vilket gav Popovic anledning till en strålande slutsats: Arkitekten hade tagit i betraktande att nyckeln kunde tappas, varför han hade byggt toaletten så nära dörren att man kunde hålla den stängd med foten.

Mången gång tänkte jag med saknad på min vistelse på Hotell Metropol 1944. Där var allting gammalt, men det fungerade, och den ålderstigna betjäningen talade både engelska och franska och skötte sina åligganden med skicklighet och precision. Men på Hotell Moskva . . . En dag hörde jag ett stönande ljud från badrummet. När jag gick in fann jag två arbetare där. Den ene reparerade någonting uppe i taket och den andre höll honom, på sina axlar. ”För Guds skull, kamrater”, sade jag, ”varför skaffar ni inte en stege?” Arbetarna ryckte på axlarna. ”Vi har otaliga gånger bett hotellets ledning om en stege”, beklagade de sig, ”men ingenting hjälper, så här obekvämt har vi det alltid.”

Vi vandrade omkring på sightseeing i ”det vackra Moskva”, av vilket största delen var en stor by, försummad och outvecklad. Chauffören Panov, till vilken jag hade skickat en klocka från Jugoslavien och som jag stod på hjärtlig och vänskaplig fot med, kunde omöjligt tro att det fanns fler bilar i New York och Paris, men han dolde inte sitt missnöje med kvaliteten på de nya sovjetbilarna.

I Kreml, där vi besökte de kejsrerliga gravarna, talade den kvinnliga guiden med nationalistiskt patos om ”våra tsarer”. Ryssarnas överlägsenhet prisades överallt, och denna självförgudning antog groteska former.

Och så vidare längs hela linjen . . . Vid varje steg upptäckte vi nya aspekter av den sovjetiska verkligheten, som vi dittills inte hade lagt märke till: efterblivenhet, primitivism, chauvinism, stormaktskomplex, som visserligen ackompanjerades av heroiska och övermänskliga ansträngningar att växa ifrån det förflutna och anpassa sig till en naturlig utvecklingslinje.

Eftersom vi visste att den minsta lilla kritik i sovjetledarnas tjocka skallar antog skepnaden av en antisovjetisk inställning, drog vi oss spontant inom vår egen krets när vi befann oss i sällskap med ryssar. Eftersom vi samtidigt var en politisk delegation, började vi fästa varandras uppmärksamhet på allt som kunde betraktas som förargelseväckande i vårt tal och vårt uppförande. Denna tillbakadragenhet började snart anta organiserade former. Jag minns hur vi, fullt medvetna om existensen av avlyssningsanordningar, började vakta våra ord på hotellet och i ämbetslokalerna och knäppte på radion för att kunna tala ostörda.

Sovjetrepresentanterna måste ha lagt märke till detta. Spänningen och misstänksamheten växte i snabb takt.

Under vår vistelse i Moskva flyttades Lenins sarkofag som under kriget hade varit gömd någonstans i det inre av landet tillbaka till Röda torget. En morgon gick vi för att se på den. Detta besök skulle i sig själv inte ha haft någon betydelse, om det inte hos såväl mig som de andra jugoslaverna hade framkallat en ny och dittills okänd motvilja. Jag såg enkla kvinnor med schalar på huvudet korsa sig som om de hade närmat sig ett helgons relikgömma. Också jag greps av en känsla av mysticism, något från en avlägsen ungdom, som länge hade varit glömt. Allt var dessutom enkom ordnat för att väcka sådana känslor hos människorna – granitblocken, de stela vaktposterna, den osynliga ljuskällan över Lenin, till och med hans kropp, torr och vit som kalk, med några glesa hårstrån som nästan såg ut att vara ditsatta i efterhand. Trots min respekt för Lenins geni tycktes denna mystiska anordning kring hans jordiska lämningar mig onaturlig och framför allt antimaterialistisk och antimarxistisk.

Även om vi inte hade varit sysslolösa, skulle vi gärna ha velat se Leningrad, denna revolutionens stad, som också kunde bjuda på stora skönhetsvärden. Jag vände mig till Zjdanov i detta ärende, och han gav älskvärt sitt tillstånd. Men jag upptäckte också att han bemötte mig med en viss reservation. Sammanträffandet varade knappt tio minuter. Under denna korta stund försummade han emellertid inte att fråga mig vad jag ansåg om Dimitrovs uttalande i Pravda med anledning av dennes besök i Bukarest, under vilket han påyrkade en koordinering av de bulgariska och rumänska ekonomiska planerna samt skapandet av en tullunion mellan dessa två länder. Jag svarade, att jag inte gillade detta uttalande, därför att det behandlade de bulgarisk-rumänska relationerna som en isolerad företeelse och att frågan dessutom var för tidigt väckt. Zjdanov var inte heller nöjd, men han lät mig inte veta orsaken. Den kom emellertid fram senare, och jag skall längre fram ge en uttömmande redogörelse för den.

Ungefär samtidigt anlände till Moskva en representant för den jugoslaviska utrikeshandeln, Bogdan Crnobrnja, och eftersom han inte hade lyckats undanröja vissa grundläggande svårigheter som han mötte hos de sovjetryska myndigheterna, övertalade han mig att följa med honom på ett besök till Mikojan, utrikeshandelsministern.

Mikojan tog emot oss med en viss kyla, och hela hans uppträdande förrådade otålighet. Vi hade bland våra önskemål tagit upp en begäran om att Sovjet till oss skulle leverera de järnvägsvagnar från sina ockupationszoner som de redan hade lovat oss – en mycket naturlig begäran, då många av dessa vagnar härstammade från Jugoslavien och ryssarna själva inte kunde använda dem, eftersom deras spårvidd var större än vår.

”På vilket sätt vill ni att vi skall överlämna dem till er – på vilka villkor och till vilket pris?” frågade Mikojan kallt.

”Vi hade tänkt oss att ni skulle ge dem som gåva”, svarade jag. ”Det är inte min uppgift att dela ut gåvor, jag sysslar med handel”, svarade han kort.

Resultatlösa blev också Crnobrnjas och mina ansträngningar att få en förändring till stånd i överenskommelsen om försäljning av sovjetryska filmer, som var obillig och skadlig för Jugoslavien. Mikojan ursäktade sig med att andra östeuropeiska länder skulle betrakta en sådan förändring som ett precedensfall, och med den motiveringen vägrade han att över huvud taget ta upp frågan till behandling. Helt annan blev hans inställning, då det blev fråga om den jugoslaviska kopparen. Han erbjöd sig att betala i vilken valuta som helst eller in natura, i förskott och för hur stora kvantiteter som helst.

Det enda resultatet av detta besök var sålunda att de sterila och ändlösa underhandlingarna ytterligare förlängdes. Det var tydligt, att det ryska förvaltningsmaskineriets hjul en gång för alla hade stannat när det gällde Jugoslavien.

Utflykten till Leningrad gav oss emellertid någon lättnad och förströelse.

Före besöket i Leningrad skulle jag aldrig ha trott att något kunde överträffa folks ansträngningar i områden, där uppror ägt rum, eller de jugoslaviska partisanernas uppoffringar och hjältemod. Men Leningrad överträffade allt som hade hänt under den jugoslaviska revolutionen, om inte i hjältemod, så åtminstone i kollektivt lidande. I denna miljonstad, som var avskuren från alla förbindelser, som led brist på bränsle och livsmedel, som låg under ständigt bombardemang från flyg och tungt artilleri, dog trehundra tusen människor av köld och hunger under vintern 1941-1942. Människor tvingades till kannibalism, men ingen tänkte på kapitulation. Men detta är bara en allmän bild av läget. Det var först när vi kom i kontakt med realiteterna – med konkreta fall av lidande och hjältemod och med de människor som själva hade utfört dylika handlingar eller bevittnat dem – som vi fattade hela storheten i Leningrads epos och vad mänskliga varelser – det ryska folket – kan utträta, när deras andliga, politiska och materiella existens skakas i sina grundvalar.

Vårt sammanträffande med staden Leningrads myndighetspersoner fogade mänsklig värme till vår beundran. De var alla utan undantag enkla, bildade, hårt arbetande människor, som hade tagit stadens tragiska storhet på sina axlar och alltjämt bar den i sina hjärtan. Men de levde ett ensamt och isolerat liv, och de var glada att få träffa människor från ett annat klimat och en annan kultur. Det gick snabbt och enkelt att få kontakt med dem – vi hade ju upplevat ett i stort sett liknande öde. Det föll oss givetvis aldrig in att beklaga oss över de högsta sovjetiska ledarna, men vi upptäckte snart att dessa män närmade sig livet i sin stad och dess invånare – den mest kultiverade och mest industrialiserade storstaden i hela det väldiga Ryssland – på ett enklare och mänskligare sätt än vad som var fallet i Moskva.

Jag hade det intrycket, att jag mycket snabbt skulle kunna tala ett gemensamt politiskt språk med dessa människor helt enkelt genom att använda humanitetens språk. Och jag var inte heller förvånad när jag två år senare hörde att även de hade krossats mellan sovjetapparatusens kvarnstenar, bara därför att de vågade vara människor.

Under denna lysande men samtidigt vemodiga korta episod i Leningrad fanns det dock en skönhetsfläck i den angenäma tillvaron – vår eskort, Lesakov. Till och med på den tiden råkade man i Sovjetunionen på tjänstemän, som härstammade från de arbetande massornas lägsta lager. Det var inte svårt att se – av Lesakovs ringa beläsenhet och rustika uppträdande framgick att han ända till helt nyligen hade varit arbetare. Dessa brister skulle inte ha lagts honom till last, om han inte hade försökt dölja detta och om han inte i tid och otid hade lett in samtalet på ämnen, som han inte behärskade. Dessutom hade han inte gjort karriär av egen kraft och förmåga, han hade av en slump släpats upp till toppen och placerats i centralkommitténs förvaltningsmaskineri, där han fick i uppdrag att sköta jugoslaviska frågor. Han var en blandning av säkerhetsagent och partifunktionär. Placerad i rollen som hängiven och nitisk partiman, insamlade han på ett klumpigt sätt informationer om det jugoslaviska partiet och dess ledare.

Denne spenslige man med dålig hy och korta gula tänder, en slips som alltid satt på sned och en skjorta vars linning oftast tittade ut ur byxorna på honom, alltid ängslig för att han skulle se ”okultiverad” ut, skulle ha varit sympatisk som vanlig arbetare, men nu hade han blivit belastad med så tunga plikter, och därför försökte han ständigt inveckla oss – och allra oftast mig – i obehagliga samtal. Han skröt över hur ”kamrat Zjdanov rensade ut alla judar från centralkommittén!” – och samtidigt prisade han den ungerska politbyrå, som på den tiden nästan uteslutande bestod av judiska emigranter, vilket måste ha ingivit mig tanken att sovjetregeringen, trots sin illa dolda antisemitism, fann det lämpligt att ha judar i toppen i Ungern, därför att de var rotlösa och sålunda mera beroende av dess vilja.

Jag hade redan hört och sett att när man ville bli av med någon i Sovjetunionen men inte kunde finna på några giltiga skäl, var det vanligaste sättet att man lät hemliga polisen sprida ut några infama lögnhistorier om vederbörande. Sålunda berättade Lesakov ”i förtroende” för mig att marskalk Zjukov hade blivit avlägsnad från sin post därför att han hade lagt beslag på smycken i Berlin – ”Ni vet ju att kamrat Stalin inte kan fördra dålig moral!” – och om biträdande generalstabschefen, general Antonov, sade han: ”Kan ni föreställa er, det visade sig att han var av judiskt ursprung!”

Det var också tydligt, att Lesakov trots sina begränsade förståndsgåvor var väl underrättad om förhållandena inom den jugoslaviska centralkommittén och dess arbetsmetoder. ”I inget parti i Europa”, sade han, ”finns det en så väl bevakad fyrväppling som er.”

Han nämnde inte namnen på denna fyrväppling, men utan att fråga visste jag att han talade om Tito, Kardelj, Rankovic och mig själv. Och jag ställde mig frågan: Är inte denna fyrväppling också ”småpotatis” i de sovjetiska ledarnas ögon?

7

Efter många dagars sysslolöshet beslöt Koca Popovic att återvända till Jugoslavien och lämna Todorovic i Moskva för att vänta på resultatet, dvs. att de sovjetiska ledarna skulle ha förbarmande med oss och avsluta förhandlingarna. Jag skulle ha följt med Popovic om inte ett meddelande hade anlänt från Belgrad att Kardelj och Bakade var på väg till Moskva och att jag tillsammans med dem skulle delta i samtalen med sovjetregeringen rörande ”de komplikationer som hade inträtt”.

Kardelj och Bakaric inträffade i Moskva söndagen den 8 februari 1948. Sovjetregeringen hade i själva verket inbjudit Tito, men i Belgrad ursäktade man sig med att Tito inte kände sig kry – även av detta kunde man sluta sig till det ömsesidiga misstroendet – och därför reste Kardelj i hans ställe. Samtidigt hade en delegation från Bulgarien inbjudits, dvs. detta lands centralkommitté, varom den allestädes närvarande Lesakov informerade oss, avsiktligt understrykande att de ”högsta hönsen” hade kommit från Bulgarien.

Redan tidigare, den 29 januari, hade Pravda desavuerat Dimitrov och tagit avstånd från hans ”problematiska och fantastiska federationer och konfederationer” och tullunioner. Detta var en tillrättavisning och en försmak av de praktiska åtgärder och den kärvare kurs som sovjetregeringen av allt att döma skulle slå in på.

Kardelj och Bakaric var inkvarterade i en villa nära Moskva, och jag flyttade också dit. Samma kväll, då Kardeljs hustru redan hade somnat och Kardelj låg bredvid henne i sängen, satte jag mig på hans sängkant och informerade honom med så låg röst som möjligt om mina intryck från vistelsen i Moskva och mina kontakter med de sovjetiska ledarna. De utmynnade i den slutledningen, att vi inte kunde räkna med någon hjälp i större omfattning utan måste lita till våra egna resurser, ty sovjetregeringen fullföljde sin undertryckningspolitik och försökte tvinga Jugoslavien ned till samma plan som de ockuperade östeuropeiska länderna.

Vid detta tillfälle, eller kanske det var strax efter ankomsten, berättade Kardelj, att den direkta orsaken till dispyten med Moskva var en överenskommelse mellan albanska och jugoslaviska regeringarna beträffande två jugoslaviska divisioners inmarsch i Albanien. Dessa divisioner sattes som bäst upp, och ett regemente av det jugoslaviska jaktflyget befann sig redan i Albanien, då Moskva inlade en kraftig protest och vägrade att godkänna motiveringen att de jugoslaviska divisionerna behövdes för att försvara Albanien mot ett möjligt anfall från de grekiska ”monarko-fascisternas” sida. I sin depesch till Belgrad hotade Molotov med öppen brytning.

Dagen efter Kardeljs ankomst fortsatte han och jag våra samtal i Bakarics närvaro under en promenad i parken, och under övervakning av sovjetiska agenter som var topprasande över att vi höll en konferens, som de inte hade någon möjlighet att avlyssna. Detta samtal var bredare upplagt och mera sammanhängande än kvällen innan, och med obetydliga skiljaktigheter i slutsatserna råde fullständig enighet mellan oss. Som vanligt var jag den strängare och bestämdare av oss två.

Vi fick inga informationer från något håll, och från sovjetregeringen hörde vi ingenting förrän följande kväll, den 10 februari, då de stuvade in oss i en bil klockan nio på kvällen och körde oss till Kreml, där vi fördes till Stalins arbetsrum. Där fick vi vänta omkring en kvart på bulgarerna – Dimitrov, Kolarov och Kostov – och så snart de hade anlänt, fördes vi alla in till Stalin. De närvarande placerades så att sovjetrepresentanterna – Molotov, Zjdanov, Malenkov, Suslov och Zorin satt till höger om Stalin, som presiderade vid bordsändan. Till vänster om honom satt bulgarerna – Kolarov, Dimitrov och Kostov, och sedan följde jugoslaverna – Kardelj, jag och Bakaric.

Efter dessa underhandlingar överlämnade jag en skriftlig rapport över detta möte till den jugoslaviska centralkommittén, men eftersom jag f.n. inte har tillgång till rapporten, måste jag lita till mitt minne och det som tidigare har publicerats om mötet.

Den förste som tog till orda var Molotov, som med sedvanlig skärpa påpekade att allvarliga meningsskiljaktigheter hade uppstått mellan sovjetregeringen å ena sidan och de jugoslaviska och bulgariska regeringarna å den andra, vilket ”inte kunde tillåtas, vare sig från parti- eller politisk synpunkt”.

Som exempel på dessa meningsskiljaktigheter nämnde han, att Jugoslavien och Bulgarien hade undertecknat ett alliansfördrag, inte blott utan sovjetregeringens vetskap utan helt emot dess åsikt i denna fråga, då den alltid hade varit av den åsikten, att Bulgarien inte skulle ingå några politiska överenskommelser, innan landet hade undertecknat ett fredsfördrag.

Molotov önskade uppehålla sig längre vid Dimitrovs uttalande i Bukarest rörande bildandet av en östeuropeisk federation, i vilken också Grekland inkluderades, samt en tullunion och koordinering av de ekonomiska planerna mellan Rumänien och Bulgarien. Men Stalin avbröt honom tvärt. ”Kamrat Dimitrov låter sig alltför lätt ryckas med på presskonferenser – han ger inte akt på vad han säger. Och allt vad han säger och allt vad Tito säger tror man i utlandet sker med vår vetskap. Jag kan som exempel nämna polackerna, när de var här. Jag frågade dem: Vad anser ni om kamrat Dimitrovs uttalande? Och de svarade: Det var ett mycket bra uttalande. Och då talade jag om för dem att det inte var ett bra uttalande. Då svarade de att de också ansåg att det inte var ett bra uttalande – om det var sovjetregeringens åsikt. De trodde nämligen att Dimitrov hade gjort uttalandet med sovjetregeringens vetskap och gillande, och därför godkände de vad han hade sagt. Dimitrov försökte senare rätta till detta uttalande genom den bulgariska telegrambyråns försorg, men det gjorde inte saken ett dyft bättre. För övrigt nämnde han hur Österrike-Ungern på sin tid hade motsatt sig en tullunion mellan Bulgarien och Serbien, vilket givetvis bara kan leda till en slutsats: tidigare var det tyskarna som stod i vägen, nu är det ryssarna. Där ser ni, vad det är som håller på att ske.”

Molotov tog åter till orda och påpekade, att bulgariska regeringen fortsatte med sina förberedelser för att bilda en federation med Rumänien utan att ens konsultera sovjetregeringen i frågan.

Dimitrov försökte förringa betydelsen av denna affär och framhöll att han endast hade talat om en federation i allmänna ordalag.

Men Stalin avbröt honom. ”Nej, ni gick med på en tullunion och på att de ekonomiska planerna skulle koordineras.”

Molotov fortsatte i samma anda: . . . och vad skall man kalla en tullunion och koordineringen av de ekonomiska planerna om inte skapandet av en ny stat?"

I och med detta yttrande kunde det inte längre råda några tvivel om vad som var den innersta avsikten med detta möte, trots att ingen uttryckte det i ord: inga förbindelser mellan "folkdemokratierna" var tillåtna, om de inte låg i sovjetregeringens intresse och fick dess godkännande. Det framgick otvetydigt, att sovjetledarna med sin stormaktsmentalitet (vilken kom till uttryck i begreppet Sovjetunionen som "socialismens ledande kraft"), och i synnerhet med deras insikt om att det var Röda armén som hade befriat Rumänien och Bulgarien, måste betrakta Dimitrovs uttalanden och Jugoslaviens brist på disciplin och egensinnighet inte bara som kätteri utan också som ett förnekande av Sovjetunionens "heliga rättigheter".

Dimitrov gjorde förtvivlade försök att rättfärdiga sig, men Stalin avbröt honom hela tiden och lät honom aldrig tala till slut. Nu kom den verkliga Stalin fram. Hans dräpande och skarp-sinniga slagfärdighet gick över i illvilliga oförskämdheter, hans självupptagenhet i intolerans. Men trots allt lyckades han behärska sig, och någon bärsärkagång blev det faktiskt inte. Utan att ett ögonblick förlora känslan för det verkliga läget på Balkan, läxade han upp bulgarerna och förebrådde dem bittert, ty han visste att de skulle underkasta sig, och i själva verket hade han blicken fäst på Jugoslavien – eller, som det heter i folkmun: Hon grälar på dottern, men hennes avsikt är att förebrå svärdottern.

Understödd av Kardelj påpekade Dimitrov att Jugoslavien och Bulgarien aldrig hade påstått att de hade undertecknat ett fördrag i Bled, de hade endast gjort ett uttalande, enligt vilket de hade träffat en överenskommelse, som framdeles skulle leda till ett fördrag.

"Ja", röt Stalin, "men ni rådfrågade aldrig oss! Vi får läsa om era göranden och låtanden i tidningarna! Ni pladdrar som skvallerkärningar om allt som faller er in, och sedan får tidningsmännen tag i det!"

Dimitrov fortsatte och försökte indirekt rättfärdiga sin inställning beträffande en tullunion med Rumänien. "Bulgarien har så stora ekonomiska svårigheter att landet inte kan utveckla sig utan samverkan med andra länder. Vad mitt uttalande vid presskonferensen beträffar, är det sant att jag lät mig ryckas med."

Stalin avbröt honom. "Ni ville glänsa med att komma med något originellt! Men det var fullständigt felaktigt, ty en dylik federation är otänkbar. Vad finns det för historiska band mellan Bulgarien och Rumänien? Inga som helst! Och vi behöver inte ens tala om Bulgarien och, låt oss säga, Ungern eller Polen.

Dimitrov opponerade sig. "Det existerar inga betydelsefulla skillnader mellan Bulgariens och Sovjetunionens utrikespolitik."

"Tvärtom, det finns betydande skillnader", sade Stalin bestämt och slutgiltigt. "Varför skulle vi dölja det? Lenin brukade alltid erkänna misstag och rätta till dem så fort som möjligt."

"Det är sant, vi gjorde ett misstag", sade Dimitrov överslätande, nästan undergivet. "Men genom sådana misstag lär vi oss till slut vad som är rätt i utrikespolitiken."

"Lär er!" sade Stalin fränt och hånfullt. "Ni har varit i politiken i femtio år – och nu börjar ni rätta till misstag! I ert fall består inte felet i att ni gör misstag, utan i att er inställning är en annan än vår."

Jag kastade en sidoblick på Dimitrov. Hans öron var röda, och stora röda fläckar sköt upp och bredde ut sig över eksemen i hans ansikte. Det glesa håret hängde i livlösa testar över den rynkiga nacken. Jag tyckte synd om honom. Lejonet från Leipzigprocessen som från de an-

klagades båas hade trotsat Göring och fascismen, då de var på väg mot den slutgiltiga triumfen, syntes nu modfärd och nedslagen.

Stalin fortsatte: ”En tullunion mellan Rumänien och Bulgarien – det är rent nonsens! En federation mellan Jugoslavien, Bulgarien och Albanien är en helt annan sak. Här finns det historiska och andra band. Där har ni den federation som borde skapas – ju förr, dess bättre. Just det, ju förr, dess bättre – nu genast, om möjligt, i morgon! Ja, i morgon, om möjligt! Det kan ni komma överens om genast.”

Någon påpekade, jag tror att det var Kardelj, att en jugoslavisk-albansk federation var under förberedande.

”Nej”, underströk Stalin, ”först en federation mellan Bulgarien och Jugoslavien, och sedan dessa båda med Albanien.”

Och han tillade: ”Vi anser, att en federation bör bildas mellan Rumänien och Ungern, och en mellan Polen och Tjeckoslovakien.”

Diskussionen lugnades ned för ett ögonblick.

Stalin utvecklade inte vidare federationsfrågan. Senare upprepade han, i form av ett direktiv, att en federation mellan Jugoslavien, Bulgarien och Albanien skulle bildas omedelbart. Men att döma av Stalins uttalade åsikt och av vissa sovjetryska diplomaters vaga antydningar, föreföll sovjetledarna att leka även med tanken på att reorganisera Sovjetunionen genom att assimilera ”folkdemokratierna” – Ukraina skulle förenas med Ungern och Rumänien och Vitryssland med Polen och Tjeckoslovakien, medan Balkan-staterna skulle förenas med Ryska sovjetrepubliken! Hur dunkla och hypotetiska dessa planer än må ha varit, en sak är åtminstone säker: Stalin sökte lösningar och former för de östeuropeiska ländernas politiska organisation, som skulle befästa och säkra Moskvas dominans och hegemoni för en lång tid framåt.

Just som frågan om en tullunion, dvs. den bulgarisk-rumänska överenskommelsen, tycktes ha lösts, började den gamle Kolarov, liksom han plötsligt erinrat sig något viktigt, lägga ut texten: ”Jag kan inte förstå vad kamrat Dimitrov kan ha begått för ett fel; vi skickade ju i förväg texten till fördraget med Rumänien till sovjetregeringen, och sovjetregeringen gjorde inga anmärkningar beträffande tullunionen, endast beträffande vårt sätt att definiera en angripare.”

Stalin vände sig till Molotov. ”Har de skickat oss ett utkast till fördragstexten?”

Molotov lät sig inte bekommas, och svarade med viss skärpa: ”Ja, det gjorde de.”

Stalin, irriterad men samtidigt resignerad: ”Vi tycks också göra oss skyldiga till dumheter.”

Dimitrov klamrade sig fast vid detta nya faktum: ”Just detta var orsaken till mitt uttalande. Texten var, som sagt, skickad till Moskva. Jag kunde inte tänka mig, att ni kunde ha något emot den.”

Men Stalin var orubblig. ”Nonsens. Ni rusade iväg som en ung komsomolmedlem. Ni ville förvåna världen, som om ni fortfarande var Kominterns sekreterare. Ni och jugoslaverna låter ingen veta vad ni håller på med, vi måste ta reda på allt ute på gatan. Ni ställer oss inför ett *fait accompli*!”

Kostov, som på den tiden skötte Bulgariens ekonomiska ärenden, ville också ha ett ord med i laget. ”Det är inte så lätt att vara ett litet och underutvecklat land . . . Jag skulle gärna vilja ta upp vissa ekonomiska frågor.”

Men Stalin avbröt honom tvärt, hänvisade honom till vederbörliga ministerier och påpekade att detta möte var sammankallat för att diskutera skiljaktigheterna i de tre ländernas och partiernas utrikespolitik.

Till slut fick Kardelj ordet. Han var röd i ansiktet och ett säkert tecken på att han var upprörd var att han tryckte ner huvudet mellan axlarna och gjorde pauser i sina meningar där det inte skulle vara några pauser. Han påpekade, att det avtal mellan Jugoslavien och Bulgarien som hade undertecknats i Bled tidigare hade underställts sovjetregeringen, men att denna inte hade gjort några anmärkningar med undantag för giltighetstiden – i stället för ”för evigt” hade sovjetregeringen föreslagit ”tjugo år”.

Stalin tittade tyst och med viss förebråelse i blicken på Molotov, som med böjt huvud, tätt sammanbitna läppar och utan ett ord i realiteten bekräftade Kardeljs påstående.

”Med undantag för denna anmärkning som vi godkânt”, fortsatte Kardelj, ”fanns det inga meningsskiljaktigheter . . .”

Stalin avbröt honom, i samma ilskna ton, men inte fullt så aggressivt som när han hade läxat upp Dimitrov. ”Nonsens! Det finns visst meningsskiljaktigheter, och dessutom mycket allvarliga! Vad säger ni om Albanien? Ni konsulterade oss inte alls beträffande era truppers inmarsch i Albanien.”

Kardelj framhöll att albanska regeringen hade gett sitt medgivande till denna åtgärd.

”Detta skulle kunna leda till allvarliga internationella komplikationer”, röt Stalin ”Albanien är en självständig stat! Vad säger ni om den saken? Det må vara försvarligt eller inte försvarligt, men faktum kvarstår, att ni inte konsulterade oss beträffande de två divisionerna till Albanien.”

Kardelj förklarade att något slutgiltigt beslut ännu inte hade fattats i denna fråga, och tillfogade att han inte kunde påminna sig ett enda internationellt problem som jugoslaviska regeringen skulle ha löst utan att konsultera sovjetregeringen.

”Det stämmer inte!” dundrade Stalin. ”Ni konsulterar oss inte alls. Och det är inget misstag från er sida, det är er politik – ja, just det, er politik!”

Kardelj, som blivit avbruten, teg och avstod från att fullfölja sin argumentering.

Molotov tog fram ett papper och läste upp ett utdrag ur det jugoslavisk-bulgariska fördraget: att Bulgarien och Jugoslavien skulle ”verka i Förenta nationernas anda och stöda all verksamhet, som syftade till fredens bevarande och riktades mot alla aggressionshärdar.”

”Vad betyder det här?” frågade Molotov.

Dimitrov förklarade, att dessa ord innebar solidaritet med Förenta nationerna i kampen mot aggressionshärdar.

Stalin avbröt: ”Nej, det innebär preventivkrig – komsomolstruntprat av enklaste slag. En bombastisk fras som bara ger fienden vatten på hans kvarn.”

Molotov återvände till den bulgarisk-rumänska tullunionen, och underströk att det innebar en början till en fusion mellan dessa båda stater.

Nu var det Stalins tur att påpeka, att tullunioner i allmänhet har visat sig vara orealistiska. Eftersom diskussionen återigen hade lugnat sig något, ansåg sig Kardelj kunna påpeka, att vissa tullunioner trots allt i praktiken hade visat sig vara rätt fördelaktiga.

”Till exempel?” frågade Stalin.

”Nåja, till exempel Benelux”, sade Kardelj försiktigt. ”Här har Belgien, Holland och Luxemburg gått samman.”

”Nej”, sade Stalin, ”det gjorde Holland inte. Det var bara Belgien och Luxemburg. Det är småsaker, som inte har någon betydelse.”

Kardelj: ”Nej, Holland är också med.”

Stalin, envetet: ”Nej, Holland är det inte.”

Stalin tittade på Molotov, på Zorin, på dem alla. Jag hade god lust att förklara för honom att stavelsen ”ne” i namnet Benelux betydde Nederländerna, dvs. den officiella benämningen på Holland, men eftersom alla de andra satt tysta, gjorde jag det också, och det blev sålunda fastslaget, att Holland inte var med i Benelux.

Stalin återvände till koordineringen av Rumäniens och Bulgariens ekonomiska planer. ”Det är meningslöst – i stället för samarbete skulle det snart urarta till gräl. Bulgariens och Jugoslaviens förening är en helt annan sak – det finns många likheter mellan dem, många strävanden i den riktningen sedan gammalt.”

Kardelj påpekade, att man i Bled även hade kommit överens om att gradvis arbeta för en federation mellan Bulgarien och Jugoslavien, men Stalin avbröt honom igen: ”Inte gradvis, utan genast – i morgon! Först bör en union skapas mellan Bulgarien och Jugoslavien, och senare får Albanien ansluta sig.”

Därpå övergick Stalin till upproret i Grekland. ”Upproret i Grekland måste avslutas.” (Han använde ordet *svernut*, vilket ordagrant betyder *att rulla ihop*.) Han vände sig till Kardelj: ”Tror ni att resningen i Grekland har någon utsikt att lyckas?”

”Ja”, svarade Kardelj, ”om den utländska interventionen inte ökar i omfattning och om allvarliga politiska och militära missgrepp kan undvikas.”

Stalin fortsatte utan att bry sig om de av Kardelj framförda åsikterna: ”Om och om! Nej, resningen har inga som helst utsikter att lyckas. Tror ni verkligen att Storbritannien och Förenta staterna – Förenta staterna, den mäktigaste staten i världen – skulle tillåta er att avbryta deras förbindelselinje i Medelhavet! Dumheter. Och vi har ingen flotta. Resningen i Grekland måste stoppas, och det måste ske genast.”

Någon omnämnde de kinesiska kommunisternas senaste framgångar. Men Stalin kunde inte rubbas. ”Ja, de kinesiska kamraterna har lyckats, men i Grekland är läget helt annat. Där är Förenta staterna direkt engagerade – den mäktigaste staten i världen. Med Kina är det en helt annan sak, förhållandena i Fjärran Östern är annorlunda. Jag medger, att vi också kan göra misstag! Till exempel när kriget mot Japan var slut, uppmanade vi de kinesiska kommunisterna att sluta en överenskommelse om ett modus vivendi med Chiang Kai-shek. De låtsades vara av samma åsikt som vi, men i praktiken gjorde de det på sitt eget sätt: de samlade sina styrkor och slog till. Och det visade sig att det var de som hade rätt, inte vi. Men Grekland är en annan sak – vi bör inte tveka utan göra slut på det grekiska upproret.”

Jag har ännu inte i dag fått klart för mig vad Stalin hade för motiv att vara emot resningen i Grekland. Måhända resonerade han som så att uppkomsten av ännu en kommunistisk stat på Balkan – Grekland – i ett läge, då inte ens de övriga var pålitliga och undergivna, knappast kunde vara i hans intresse, för att inte tala om möjliga internationella komplikationer, vilka antog en allt hotfullare form och, även om de inte drog in honom i ett krig, kunde försätta hans redan vunna positioner i fara.

Vad pacificeringen av den kinesiska revolutionen beträffar, leddes han utan tvivel av opportunistiska skäl, och man kan inte heller bortse från möjligheten att han förutsåg en

framtida fara för sitt eget verk och sitt eget imperium från denna nya kommunistiska stormakt, i synnerhet som han inte hade några möjligheter att fast inlemma den i sin inflytelsesfär. Under alla förhållanden visste han att varje revolution helt enkelt genom att vara ny också utvecklas till ett nytt epicentrum och skapar sin egen regering och sin egen stat, och detta var vad han fruktade i fallet Kina, speciellt som den kinesiska revolutionen var lika betydelsefull och lika skickelsediger som oktoberrevolutionen.

Diskussionen började mattas, och Dimitrov tog upp utvecklingen av de ekonomiska relationerna med Sovjetunionen, men Stalin avbröt honom igen. ”Den saken skall vi tala om med den sammanslagna bulgarisk-jugoslaviska regeringen.”

Till Kostovs klagomål över orättvisor i en överenskommelse om teknisk hjälp, svarade Stalin att han skulle överlämna en ”liten anteckning” – ”zapisotjka” – härom till Molotov.

Kardelj frågade vilken ståndpunkt man skulle inta till italienska regeringens begäran om att den skulle få uppdraget som mandatmakt i Somaliland. Jugoslavien var inte benäget att stöda denna anhållan, men Stalin var av motsatt åsikt, och han frågade Molotov om ett svar hade avgivits av denna innebörd. Han motiverade sin ståndpunkt på följande sätt: ”Förr i världen brukade kungar, då de inte kunde enas om bytets fördelning, ge de omstridda territorierna till sin svagaste vasall för att sedan vid ett lämpligt ögonblick kunna rycka dem åt sig.”

Stalin glömde inte heller att innan mötet avslutades svepa in realiteterna – d.v.s. hans krav och order – i en slöja av leninism och hänvisa till Lenin personligen. ”Även vi, Lenins lärjungar, hade ofta meningsskiljaktigheter med självaste Lenin”, förklarade han, ”ibland grälade vi till och med, men sedan redde vi ut saken, fastställde vår ståndpunkt och kunde marschera framåt.”

Mötet hade pågått i omkring två timmar.

Denna gång inbjöd Stalin oss inte på middag till sitt hem. Jag måste medge, att det på något vis kändes vemodigt och tomt – så stor var alltså min känslomässiga tillgivenhet för honom.

Jag kände stor bitterhet, allt föreföll mig så meningslöst. I bilen försökte jag för Kardelj uttrycka min harm över mötets förlopp, men han var så förkrossad att han gav mig tecken att vara tyst.

Det betyder inte att vi var av olika åsikt, men vi reagerade på olika sätt.

Vidden av Kardeljs förvirring kom till synes följande dag, då han fördes till Kreml för att – utan några förklaringar eller ceremonier – tillsammans med Molotov underteckna ett avtal om konsultationer mellan Sovjetunionen och Jugoslavien och placerade sin namnteckning på fel plats så att han måste underteckna en gång till.

Enligt en överenskommelse som vi hade gjort i Stalins förrum gick vi samma dag till Dimitrov på lunch – för att komma överens om en federation. Vi gjorde det helt mekaniskt – det var de sista resterna av vår disciplin och sovjetregeringens auktoritet som drev oss. Samtalet om detta var kort och liknöjt på båda sidor. Vi kom överens om att ny kontakt skulle tas, så snart vi hade återvänt till Sofia respektive Belgrad.

Givetvis blev intet av detta, ty en månad senare började Molotov och Stalin i sina brev attackera de jugoslaviska ledarna, och i denna verksamhet fick de stöd från den bulgariska centralkommittén. Federationen med Bulgarien visade sig vara en snara – i syfte att spränga enheten bland de jugoslaviska kommunisterna – en snara, i vilken ingen idealist längre var villig att sticka in sin hals. Ehuru allt på ytan var lugnt, och det såg ut som om vi hade varit eniga, intog huvudpersonerna i dramat redan sina ställningar. Detta var preludiet till vad som

komma skulle, den öppna brytningen mellan Sovjetunionen och Jugoslavien, som inträffade i juni 1948.

Från detta möte med den bulgariska delegationen har jag bevarat i mitt minne Kostovs älskvärdhet, man kan nästan säga ömhet gentemot oss. Detta var desto märkligare som han i de högsta jugoslaviska kommunistkretsarna betraktades som en motståndare till jugoslaverna och sovjetregeringens handgångne man. Men han höll också på Bulgariens självständighet, och därför såg han med misstroende på jugoslaverna i den tron att det var vi som var Sovjets trognaste drabanter, och att vi till och med hade planer på att inordna Bulgarien och dess kommunistparti under vårt inflytande. Kostov blev senare avrättad på grundval av den falska anklagelsen att han stod i jugoslavisk tjänst, samtidigt som den jugoslaviska pressen fortsatte sina attacker mot honom in i det sista – så stort var misstroendet och så stora var missförstånden i Stalins skugga.

Det var vid detta tillfälle som Dimitrov fällde sitt yttrande om atombomben och när han sedan följde oss ut från sin villa, sade han, liksom i förbigående: ”Under detta möte har det inte varit fråga om någon kritik av mitt uttalande, det är något annat som ligger bakom detta.”

Dimitrov visste säkert lika mycket som vi. Men han kunde inte mobilisera några resurser, och måhända hade han inte heller personligen de jugoslaviska ledarnas kraft.

Jag hyste ingen fruktan för att något skulle hända oss i Moskva, när allt kom omkring var vi ju representanter för en främmande och självständig stat. Men ändå såg jag ofta för mig de bosniska skogarna, i vilkas djup vi hade funnit skydd under de häftigaste tyska offensiverna och vid vilkas klara kalla källor vi alltid kunde vila och finna vederkvickelse. Jag talade till och med om saken med Kardelj eller någon annan, och utsatte mig sålunda för förebråelser för att överdriva. ”Det är tid att vi så snart som möjligt återvänder till våra berg och skogar!”

Vi reste hem tre eller fyra dagar senare. De körde oss till flygfältet Vnukovo i gryningen och lämnad oss i planet utan några som helst hedersbetygelser. Under flygningen kände jag allt starkare ett barns enkla glädje, men det var också en allvarlig, bister glädje, och allt mindre tänkte jag på Stalins historia om general Sikorskis öde.

Var jag samma människa som fyra år tidigare hade ilat till Sovjetunionen oreserverat, positivt och öppenhjärtigt inställd?

Ännu en gång hade en dröm raderats ut när den kom i kontakt med verkligheten.

Kunde det betyda att en ny skulle spira upp?

Sammanfattning

Många människor, bland dem givetvis Trotskij, framhåller gärna Stalins kriminella, blodtörstiga läggning. Jag har inte för avsikt att vare sig förneka eller bekräfta detta, eftersom jag inte har en tillräckligt ingående kännedom om fakta. För inte så länge sedan meddelades det offentligen i Moskva att han troligen hade mördat partisekreteraren i Leningrad, Kirov, för att få en förevändning att göra upp räkningen med oppositionen inom partiet. Han hade troligen ett finger med i spelet även vid Gorkijs död; denna händelse beskrevs i hans propaganda med alltför stort eftertryck som ett verk av oppositionen. Trotskij misstänker till och med att han dödade Lenin, med ursäkten att han sålunda gjorde slut på dennes plågor. Det påstås också, att han dödade sin egen hustru, eller att han genom sin brutalitet åtminstone drev henne till att begå självmord. Den romantiska legenden, som spreds av Stalins agenter, och som jag också har hört, är verkligen alltför naiv – att hon förgiftades, när hon smakade av en maträtt, som var avsedd för hennes gode make.

För Stalin var alla brott möjliga, och det fanns inte ett enda som han inte skulle ha begått. Vilken måttstock vi än använder, när vi bedömer honom, kan man inte komma ifrån att det är honom som äran tillkommer – låt oss hoppas för all framtid – att ha varit den störste förbrytaren i historien. Ty i honom förenades en Caligulas fullkomliga hänsynslöshet med en Borgias raffinemang och en Ivan den förskräckliges brutalitet.

Jag var, och är fortfarande, mera intresserad av hur en så ondskefull, slug och grym människa någonsin har kunnat leda en av världens största och mäktigaste stater, inte en dag eller ett år, utan i trettio långa år! Innan Stalins nuvarande kritiker – dvs. hans efterträdare – har presterat en förklaring på detta, måste man förutsätta att de i det stora hela fortsätter hans verk och att deras tankevärld är sammansatt av ungefär samma element – samma idéer, samma beteende och samma metoder – som drev honom framåt. Ty när Stalin genomförde sina planer, var det inte bara han som drog fördel av att ta sig an det efterrevolutionära ryska samhället – utarmat och drivet till förtvivlan; det är lika sant, att vissa skikt i detta samhälle, eller för att uttrycka sig tydligare, partiets härskande politiska byråkrati, hade användning för just en sådan man – en man som var totalt hänsynslös i sina beslut och vars fanatism var starkt inriktad på att lösa främst praktiska uppgifter. Det härskande partiet följde honom träget och lydigt – och han ledde det faktiskt från seger till seger, tills han slutligen, förblindad av sin makt, började försynda sig även mot dessa sina trogna anhängare. I dag är detta det enda som partiet förebrår honom, medan det med tystnad förbigår hans många större och förvisso inte mindre brutala brott mot ”klassfienderna” – bönderna och intelligentsian, samt höger- och vänsterflyglarna både inom och utom partiet. Så länge detta parti, såväl i teorin som speciellt i praktiken, underlåter att bryta med allt som kan betecknas som utmärkande för Stalin och stalinismen, i synnerhet den ideologiska konformiteten och partiets s.k. monolitiska struktur, måste det betraktas som ett dåligt men säkert tecken på att Stalins skugga alltjämt faller över detta parti. Jag har sålunda den uppfattningen, att glädjen över likvideringen av Molotovs s.k. antipartigrupp måste betraktas som ogrundad och förhastad, hur förhatlig Molotov än själv var som människa och hur förkastliga åsikter han än förfäktade. Det väsentliga i problemet är nämligen inte om den ena gruppen är bättre än den andra, utan att en sådan gruppbyggnad över huvudtaget behöver existera – och om, som en ringa början, en enskild grupps ideologiska och politiska monopol i Sovjetunionen inte till slut kommer att avskaffas. Stalins ondskefulla ande svävar alltjämt över Sovjetunionen, och man har skäl att frukta att den – förutsatt att ett nytt krig inte bryter ut – ännu under lång tid kommer att göra det. Trots de förbannelser som nu riktas mot Stalin, lever han fortfarande kvar i sovjetsamhällets sociala och andliga grundvalar.

Åberopandet av Lenin i tal och i högtidliga deklamationer kan inte ändra detta faktum. Det är mycket lättare att blotta ett eller annat brott som Stalin begått än att dölja det faktum, att det var denne man som ”byggde upp socialismen”, som skapade förutsättningarna för det nuvarande sovjetsamhället och sovjetimperiet. Allt detta bekräftas av det faktum, att sovjetsamhället trots dess jättelika tekniska framsteg, kanske till och med till följd av dem, knappt har börjat förändras och att det alltjämt är instängt i den stalinistiska, dogmatiska ramen.

Trots denna kritik förefaller inte den förhoppningen helt ogrundad, att det inom en inte alltför avlägsen framtid kan födas nya idéer och företeelser, vilka även om de inte kan skaka Chrusjtjovs ”monolitism” åtminstone kan kasta ljus över dess motsägelser och dess innersta mening. För ögonblicket existerar inte förutsättningarna för några mera genomgripande förändringar. De som har makten är fortfarande alltför inskränkta för att upptäcka att dogmatism och monopolisering av makten skulle vara ett hinder för utvecklingen eller en onödig företeelse, sovjetekonomin kan alltjämt dra sig fram innesluten i sitt eget imperium och bära de förluster som åsamkas genom att man utestänger sig från världsmarknaden.

Mycket av vad som är mänskligt antar förvisso proportioner och värden beroende på ur vilken synvinkel man betraktar problemen.

Så förhåller det sig också med Stalin.

Om vi utgår från begreppen humanitet och frihet, finns i historien inte en så brutal och cynisk despot som Stalin. Han var metodisk, alltomfattande och total som förbrytare. Han var en av dessa sällsynta och skräckinjagande fanatiker som utan att blinka kunde förgöra nio tiondelar av människosläktet för att göra den återstående tiondelen lycklig.

Om man emellertid vill klarlägga vad Stalin faktiskt har betytt i kommunismens historia, kan man inte komma ifrån att han för närvarande näst Lenin måste betraktas som dess mest storvulna personlighet. Han utvecklade visserligen inte kommunismens idéer i någon mera betydande grad, men han befordrade dem och förverkligade dem i ett samhälle och en stat. Han byggde inte upp det ideala samhället – något sådant är inte ens möjligt – men han förvandlade det efterblivna Ryssland till en industriell stormakt och ett imperium, som med allt större beslutsamhet och obeveklighet strävar mot världsherravälde.

Om man ser på problemet som en fråga om enbart framgång och politisk skicklighet, har Stalin knappast sin överman bland sin tids statsmän.

Jag är givetvis långt ifrån att hysa den åsikten att framgång i politiska strider är den enda värdemätaren. Inte heller skulle det falla mig in att likställa politik med amoralitet, ehuru jag heller inte förnekar att politiken, till följd av att den inbegriper en kamp för mänskliga samfundets fortlevande, måste präglas av ett åsidosättande av moraliska normer. Enligt min åsikt är endast de politiker och statsmän stora som kan förena idéer och realiteter, de som orubbligt kan gå fram mot sina mål, samtidigt som de lika orubbligt håller fast vid de grundläggande moraliska värdena.

Om man summerar det hela, kan man säga att Stalin var ett monstrum, som höll fast vid abstrakta, absoluta och fundamentalt utopiska idéer men som i praktiken endast godkände och endast kunde godkänna framgång – våld, fysisk och andlig utplåning.

Men vi får ändå inte vara orättvisa mot Stalin! Det han ville genomföra kunde lika litet som det han faktiskt genomförde göras på något annat sätt. De krafter som stod bakom honom och som han ledde med sina absoluta ideal för ögonen kunde inte ha en ledare av någon annan typ än han när man ser det mot bakgrunden av förhållandena i Ryssland och i den internationella politiken, ej heller skulle de ha kunnat begagna sig av andra metoder. Han var skaparen av ett slutet socialt system, men samtidigt var han dess verktyg, och då förhållandena förändrades, vilket tyvärr skedde alldeles för sent, blev han dess offer. Ehuru Stalin inte hade sin like när det gällde brott och våld, var han inte desto mindre ledaren för och organisatören av ett helt socialt system. I dag är han mycket nedvärderad, han får schavottera för sina "misstag", som de nuvarande ledarna av detta system begagnar sig av för att friköpa både systemet och sig själva.

Men ändå visar Stalins detronisering, trots att den utfördes i en malplacerad operettstil, att sanningen alltid måste komma fram, även om det sker först sedan de som har kämpat för den redan har dukat under. Det mänskliga samvetet är omutligt och oförstörbart.

Tyvärr kommer man dock även nu, efter avstaliniseringen, till samma slutsats som tidigare: De som önskar leva och överleva i en värld annorlunda än den av Stalin skapade samhällsordningen, som i allt väsentligt alltjämt existerar, måste kämpa.

Biografiska data

Sedan Milovan Djilas hade suttit fängslad i mer än fyra år, anklagad för ”förtal” samt för att i skrift ha uttryckt åsikter, ”som var fientliga mot folket och den jugoslaviska staten”, blev han villkorligt frigiven, en frihet som han fick njuta av i femton månader. Ända tills han blev utesluten från kommunistpartiets centralkommitté i januari 1954, var han en av de fyra ledarna i den jugoslaviska regeringen, tidvis minister, talman i folkförsamlingen och vice-president.

Djilas föddes 1911 i Montenegro, det hårt prövade land som han så poetiskt beskriver i sin självbiografi från ungdomsåren, *Landet utan rättvisa*. Vid aderton års ålder började han studera vid universitetet i Belgrad och vann tidigt erkännande för sina dikter och noveller – samtidigt som han blev beryktad som revolutionär. Han anslöt sig till det illegala kommunistpartiet. 1932 och blev kort därpå arresterad av den kungliga regeringen, torterad och dömd till tre års fängelse. Vid tjugosju års ålder var han medlem av partiets centralkommitté, och 1940 blev han medlem i politbyrån.

Under den tyska ockupationen av Jugoslavien 1941 blev Djilas partisanledare. 1944 ställdes han som partisangeneral i spetsen för en militärdelegation till Moskva; följande år reste han som minister i Titos efterkrigsregering återigen till Moskva för att underhandla med Stalin, Molotov och andra ryska ledare. 1947 deltog han i grundandet av Kominform, som på Stalins uttryckliga önskan satte upp sitt högkvarter i Belgrad. 1948 stod han ännu en gång i spetsen för den jugoslaviska delegation till Moskva som gjorde ett fruktlöst försök att avvärja brytningen mellan de två kommuniststaterna som inträffade senare samma år.

De första ideologiska meningsskiljaktigheterna mellan det jugoslaviska kommunistpartiets ledarskikt och Djilas uppstod 1953 Han skrev politiska artiklar om den byråkrati som han senare skulle kalla ”den nya klassen”, och i januari 1954 uteslöts han från centralkommittén. Vid denna tidpunkt skrev han sin bok *Den nya klassen*, som skulle bli bekant över hela världen för sin analys av den kommunistiska oligarkin, samt *Landet utan rättvisa*. Året efter brytningen med partiet, år 1955, blev Djilas ställd inför rätta och dömd (domen lydde på tre års fängelse, men den verkställdes aldrig) för ”fientlig propaganda” till följd av en intervju som han beviljade *New York Times*. Efter upproret i Ungern kritiserade Djilas jugoslaviska regeringens inställning till det brutala sovjetryska ingripandet, och resultatet var att han dömdes till tre års fängelse. Manuskripten till hans båda böcker smugglades kort före hans arrestering ut ur Jugoslavien, och publiceringen av *Den nya klassen* gav anledning till en tredje rättegång, som slutade med en fängelsedom på sju år.

Djilas blev villkorligt frigiven från Sremska Mitrovica – ironiskt nog samma fängelse, där han som kommunistisk rebell hade plågats under förkrigstidens monarkistiska regim – i januari 1961. Under sin fängelsetid fortsatte han flitigt med sitt författarskap, och han har sedan dess blivit färdig med tre böcker: En omfattande och vetenskaplig biografi över den store montenegrinske fursten, biskopen och poeten Njegos; en historisk roman från Montenegro under första världskriget; och sexton noveller. Det här föreliggande verket, *Samtal med Stalin* (på serbriska *Susreti sa Staljinom*) skrevs under den korta period han var på fri fot.

Den 7 april 1962 blev Milovan Djilas på nytt arresterad av de jugoslaviska myndigheterna, av allt att döma i samband med den då förestående publiceringen av *Samtal med Stalin*.

Lästips

Thomas Meaney, [Milovan Djilas – ”En liten gammal farfar”](#)